INTERIM

februari 2015, nummer 5

VERENIGING RESPONDEO

De mens is onbetaalbaar

Oecumene en economie

INHOUDSOPGAVE

Inleiding, Wilmy Verhage	2
Noodzaak en Aanspraak, Otto Kroesen	5
Ervaringen uit de werkpraktijk bij Shell, Wouke Lam	8
Een Amerikaanse multinational als Wijngaardenier, Egbert Schroten	12
Oogsten, Jan Kroesen	15
Het thema: De mens is een geheim, Eugen Rosenstock-Huessy, vertaling: Wilmy Verhage	19
De oogst van de bijbel, Bas Leenman	21
Noodzaak van de industrie om de kerk te ontmoeten, Bas Leenman	28
Lang leve de vriendschap, Henk van Olst	35
De herontdekking van de ziel door Rosenstock-Huessy, Bart Voorsluis	37
In memoriam Prof. Dr. Ger van Roon, Feico Houweling	41
Uit het bestuur	42
Achterpagina, Feico Houweling	43

INLEIDING

Wilmy Verhage

Geachte lezer, lezeres, lieve vrienden,

Met een *Lang leve de vriendschap* en de *herontdekking van de ziel* sluiten we het thema van de afgelopen twee Interims af op een high note, met de knal van een champagnekurk. Het was ook een feestje, de doop van het boek *De Taal van de ziel* op 16 oktober j.l. in de VU. Henk van Olst, de motor achter de vertaling, doet er verslag van in dit nummer. Ik was er bij en heb genoten van de warmte, de humor en de onopgesmukte woorden die indruk maakten op de zaal, dat kon ik zien en het gold voor mij ook. Bart Voorsluis draagt *Angewandte Seelenkunde* al decennia met zich mee, bleek mij uit de woorden, die hij bij die gelegenheid sprak over de *Herontdekking van de ziel door Rosenstock-Huessy*. Ik ben blij dat hij zijn reflecties op de stof met u en mij in dit nummer wil delen.

Het legt een mooi fundament onder het thema dat vervolgens aan de orde kwam, in de conferentie van Respondeo van zaterdag 29 november 2014 in de Thomaskerk in Amsterdam: de noden van nu qua arbeidsorganisatie. *De mens is iets bepaalds en definiëerbaars, net als al het andere* luidt het natuurwetenschappelijke dogma, waarmee wij intermenselijke problemen tegen het licht plegen te houden. *De mens is onbetaalbaar* hebben wij dit nummer in antwoord daarop genoemd. En hem de ondertitel *Oecumene en economie* meegegeven. In dat spanningsveld bewegen zich de respectieve artikelen die u hier achter vindt, en in dat spanningsveld zit elk van ons op andere wijze.

De opmaat tot het thema wordt gevormd door twee bijdragen van Bas Leenman, over de *Noodzaak van de industrie om de kerk te ontmoeten* uit 1959 en *De oogst van de bijbel* dat hij in 1958 heeft geschreven. Ze worden dit jaar gepubliceerd in het boek dat Otto Kroesen c.s. uit Bas' oeuvre heeft samengesteld en dat *Als God stuk loopt* gaat heten. De afgelopen bijeenkomst was een eerste kennismaking met het boek, en dat geldt daarom voor u dus ook.

U vindt de neerslag van de bijeenkomst in zeven artikelen, alle met hun eigen invalshoek. Naast de twee van Bas, die ook op de website van Respondeo te vinden zijn, allereerst de inleiding die Otto Kroesen over diens leven en werken heeft gehouden. *Noodzaak en aanspraak* heeft hij het genoemd. Vervolgens planten Wouke Lam en Egbert Schroten u en mij trefzeker in onze eigen tijd met hun respectievelijke bijdragen aan de discussie: *Ervaringen uit de werkpraktijk bij Shell* en *Een Amerikaanse multinational als Wijngaardenier* over hun werkervaringen in de industriële praktijken van nu in antwoord op de thema's die Bas heeft aangesneden. En vervolgens vindt u hier de reflecties op een en ander in het licht van 'Bas toen', en 'wij nu' van Jan Kroesen met de focus op Oogst. Tenslotte vindt u in dit nummer de vertaling van mij van het eerste hoofdstuk van Rosenstock-Huessy uit *The Multiformity of Man* (1936, 1948), dat hij in 1965 in het Duits heeft hertaald tot *Der Unbezahlbare Mensch*. Daarin ontvouwt hij thema en probleemstelling waar Bas Leenman en onze geachte inleiders elk op eigen wijze en in ogenschijnlijke tegenspraak op zijn geënt. Het is daardoor een dialectisch gesprek geworden, door drie generaties gevoerd.

Ik had dringend behoefte de probleemstelling van Rosenstock-Huessy (weer) helder voor de geest te krijgen, om zodoende de link te leggen tussen toen via Bas naar nu. Als je je vraag niet helder krijgt, wordt het ook niks met het antwoord, legde ERH ooit aan zijn kleinzoons Mark en Raymond uit. Vandaar. Dus kunt u er zich in mijn (ongeautoriseerde) versie ook van vergewissen. Kunt u zelf constateren of ERH de vinger op de zere wonde legt. Het dogma waardoor onze

geïndustrialiseerde samenleving wordt bestuurd, en dat niet van theologische, maar van natuurwetenschappelijke snit is luidt: *De mens is iets bepaalds en definiëerbaars, net als al het andere*.

De meesten van ons zijn zich totaal niet bewust dat het hier om een dogma gaat, zo gewoon en vanzelfsprekend zit het in ons denken en overeenkomstig handelen. Maar het is echt een dogma. En het beïnvloedt ons allemaal, en niet automatisch op een goede manier. Van dogma kun je veranderen, heb ik van Thomas van Aquino begrepen, en volgens mij is het de hoogste tijd om het huidige in te ruilen voor iets beters. Want dat de nood hoog is in managementland zag ik laatst weer in de boekhandel: De helft van de non-fictie boeken waren adviezen op dat gebied. Inclusief de aangeprezen *mindfullness*. En iedereen die verantwoordelijkheden krijgt heeft wel iets te managen, al is het maar het eigen leven...

Is de visie van Rosenstock-Huessy over het verkeerde uitgangspunt, waaronder we volgens hem lijden nog steeds relevant, zo midden in de stormen van onze eigen digitale revolutie? Fungeert zij zelfs als steun in de rug? Worden wij nog immer ten voorbeeld gehouden aan de machine en hoe goed die zich laat mechaniseren vergeleken met onszelf? En nu is er ook nog de computer, die z'n data automatisch onthoudt. Kom daar bij ons mensen eens om. Dus, gezien mijn eigen school- en werkervaringen, zeg ik ja, ik vind dat we van dogma moeten veranderen. ERH stelt in *Spraak en Werkelijkheid* de volgende paradox voor als dogma van de menswetenschappen, waaronder ook de economie zou moeten vallen: *De mens is gelijk, nee de mens is verschillend*. Het geldt allebei. Universeel en particulier. Het oplossend vermogen als het over mensen en samenwerken en geld verdienen gaat, kun je niet alleen en uitsluitend aan de natuurwetenschappers, hun gelovigen en hun rekenmethodes overlaten.

Persoonlijk ben ik dankbaar voor de voortgeschreden arbeidsdeling en de *dienst* die Industrie en inmiddels ook het Internet aan mijn leven levert, waardoor ik als vrouw bijvoorbeeld zelf niet meer uren van de dag maniok hoef te stampen voor het dagelijkse brood, maar vrij ben achter mijn computer deze regelen te schrijven.

Ik ben inmiddels teruggekeerd van het pad van de vlucht naar voren via actie, sneller is beter, die ik in zijn eenzijdigheid toch wel enigszins als een calvinistische erfenis beschouw die over de houdbaarheidsdatum is. Hand en hoofd hou ik tegenwoordig bij elkaar. Terug naar het *ora et labora*, waar het allemaal mee begonnen is. Met de blik van de liefde in toenemende zorgvuldigheid, worden mijn verstarde handen groen en krijg ik blije planten. De cisterciënzers zijn mij voorgegaan, de monniken in hun grijze – schiere – pijen van Schiermonnikoog zijn ook in onze contreien begonnen met ontginnen, met onze poldercultuur als voorlopig resultaat. Terug naar bidden en werken, in- en uitademen, rennen en rusten, actie en contemplatie, de interactie van ons handelen en de reflectie daarop vormen één geheel. Biddend wachten op een verwacht verlossend woord dat komt op zijn eigen tijd en vervolgens kan je weer verder. Maar ja bij mij is de band tussen werken en uurloon al achttien jaar geleden doorgesneden. Dus ik hoef me ook niet meer in een voorgeschreven ijzeren tempo via een oerwoud van deadlines en afspraken binnen een gegeven kader naar voren te slingeren. Langzaam hervind ik het oude ritme, waarin ik mijn moeder en grootmoeder herken als het om organiseren gaat, en dat ik in mijn dochter terug zie. Ora et labora. De Mens: hoewel zij ingeschakeld wenst te worden, is zij meer dan ambt en functie. De mens, hij, zij, is onbetaalbaar...

Er is natuurlijk ook nieuws in dit nummer. Ger van Roon is overleden, biograaf van Helmuth von Moltke en de Kreisauer Kreis, de groep Duitse verzetsstrijders ten tijde van Hitler, van wie Rosenstock-Huessy als de peetvader wordt gezien. Feico Houweling bewijst hem hier zijn laatste eer.

Feico zelf treedt dit voorjaar af als voorzitter van *Respondeo*, hij nam het stokje over toen de vereniging op sterven na dood was, en geeft het nu weer door. Wie het wordt ligt in de toekomst. Namelijk tijdens de eerstvolgende voorjaarsbijeen-

komst en algemene ledenvergadering op zaterdag 9 mei a.s. met het thema '*Leeservaringen met Rosenstock-Huessy* (zie elders in dit nummer: Nieuws van het bestuur). De zieltogendheid was niemands schuld overigens: Men wordt oud en moe en sterft, lichamelijk, of aan het ambt. Dat laatste eerder. Tijdig abdiceren is een kunst. Er waren nog zeven mensen over die de vereniging konden, wilden dragen in alle gebrekkigheid, en kijk nu eens. We leven. Alvast vanaf hier dank voor jouw onmisbare aandeel daarin, Feico.

En tenslotte: de vormgeving is veranderd. Vanaf dit moment neemt mijn oude makker Peter Bakker, grafisch vormgever in ruste, die taak voorlopig voor zijn rekening. Ik hoop dat de ogen van de digitale lezer er net zo blij van worden als de ogen van de lezer, voor welke het papier oneindig vertrouwder is.
Met lieve groet van jullie redactie.

NOODZAAK EN AANSPRAAK

Otto Kroesen

Voor de bespreking op de najaarsbijeenkomst van *Respondeo* stonden twee teksten van Bas Leenman op de website en op de agenda: 'Noodzaak van de industrie om de kerk te ontmoeten' (1959) en 'Zaaien of oogsten' (1958). Het zijn allebei vroege teksten van Bas Leenman. Toch heeft hij ook voor deze teksten al veel ontleend aan Rosenstock-Huessy. De verwerking is wel op zijn manier en daarbij zet hij nog enkele verrassende puntjes op de i. De eerste tekst gaat over de vraag in hoeverre de industrie de kerk nodig heeft. De tweede tekst gaat over de verwarring tussen zaaien en oogsten. De kerk wil voortdurend nog zaaien en als het woord oogsten gebruikt wordt, wordt eigenlijk steeds opnieuw zaaien bedoeld. Wat is dan oogsten? In deze bijdrage wil ik graag de samenhang tussen die twee teksten laten zien, maar dan tegen de achtergrond van de biografie van Bas Leenman. Zo komt het probleem helderder op tafel en bovendien wordt duidelijk dat het niet een theoretisch of voorbij probleem is, maar dat het een probleem betreft waar mensenlevens aan gespendeerd worden. Wij staan daar nog middenin.

Oude termen?

Tegenwoordig spreken we niet meer van industrie, eerder van bedrijfsleven. Ook op de bijeenkomst van *Respondeo* hadden we natuurlijk de term 'informatiemaatschappij' op tafel, die het begrip industrie zou moeten vervangen. Daar is wel iets van aan, maar het laat ook wel een erg Nederlandse kijk op de dingen zien. De productie is uitbesteed naar China, Taiwan, Turkije, dat moeten we daarbij niet vergeten. Ook in het andere stuk komen wel wat oude termen voor, maar als je daar doorheen kijkt, ligt het probleem ook hier nog net zo op tafel. Erger nog, de PKN heeft als expliciet beleid opnieuw gemeenten te stichten. Er worden dan predikanten op plekken neergezet waar geen kerk meer is en hun taak is het vanuit het niets een aantrekkelijke gemeente op te bouwen. Er zit overlevingsdrang achter, ook bij de kerk. De kerk zou daar misschien minder last van moeten hebben, maar bij gebrek aan inspiratie vergaat het haar net zoals alle andere maatschappelijke organisaties. Maar juist dat staat ook op het spel bij de vraag naar de 'industrie': is het bestaan van deze bedrijven alleen een kwestie van overlevingsdrang en eigenbelang, of is er ruimte voor een achterliggende missie, een hoger doel, inspiratie of zelfs geloof? Kan de industrie het redden zonder een dergelijke zelf-opoffering vragende missie? Kun je intern de samenwerking aan de gang houden voor alleen maar inkomensverwerving?

Bas Leenman beantwoordt die vraag eigenlijk met een schoorvoetend nee. Ook de industrie heeft een hogere missie nodig, uiteindelijk wel. Maar, we moeten niet denken dat het daar gemakkelijk mee gaat. De industrie is in de eerste plaats geboren uit noodzaak. Er moest brood op de plank komen. Dat is het rijk der noodzaak, zo is het nu eenmaal. Is er dan noodzaak de kerk te ontmoeten? Nee, tenzij ook dat om den brode noodzakelijk wordt! En dat wordt het ook! Stap voor stap gaat dat proces. Ook bedrijven moesten psychologen in dienst gaan nemen. Ze moesten aan personeelsmanagement of 'human resource' management gaan doen. Vakantie werd nodig en heden ten dage zelfs loopbaanmanagement. Steeds meer geestelijke zaken die dan 'sociale' zaken gaan heten, gaan bij de bedrijfsvoering horen, maar niet uit idealisme. Het is nodig. Juist dat nu is vanuit de kerk gezien 'oogsten'. De maatschappij moet menselijke eigenschappen en verworvenheden gaan onderhouden die vroeger alleen in de kerk gecultiveerd werden, maar die nu nodig zijn om mensen in grote organisaties blijvend en vruchtbaar te laten samenwerken. Maar er zijn weinig werkers voor de oogst. Iedereen wil zaaien! De kerk is allerminst ingesteld op oogsten.

De biografie van Bas Leenman

Het leven van Bas Leenman is tussen wal en schip geraakt. Dat is wat mij betreft de korte samenvatting. Hij is niet veilig aan wal gebleven, want dan had hij braaf kerkelijk werker of predikant moeten worden. Hij zag de nieuwe taak van de kerk, namelijk oriëntatie verlenen in de oogsttijd. Degenen die voor die oogst staan weten amper uit wat voor zaad die oogst geboren is. Maar ook in zijn dagen stond de kerk niet open voor deze vertaling van kerkelijk heil naar maatschappelijk leven. Weliswaar was Bas Leenman industriepredikant geworden in Arnhem, maar na zeven jaren is hij er plotseling mee gestopt. Hij was van mening dat men hem zou moeten ontslaan, als men hem echt begreep. Bovendien voelde hij zich leeggezogen. Hij was altijd degene die met een goed verhaal de mensen mee moest proberen te krijgen. Maar uiteindelijk bleven ze liever aan wal. Zo meende Bas Leenman er goed aan te doen de wal, de kerk, vaarwel te zeggen.

Maar het schip? – Wel, na dit besluit heeft Bas Leenman geprobeerd personeelschef te worden bij Hoogovens. Zo zou hij kunnen meewerken aan de groeiende noodzaak voor de industrie om erfgenaam te worden van kerkelijk gedachtengoed. Hij is het bijna geworden, maar werd afgekeurd voor een psychologische test. Uit deze psychologische test kwam naar voren dat hij abnormaal intelligent was, maar zoals hij later zelf zei 'ook verder abnormaal'. Zo kreeg Bas Leenman met een heel andere noodzaak te maken, namelijk de economische noodzaak van een baan. Er moest ook voor hem brood op de plank. Uiteindelijk kreeg hij daarom wel een baan bij Hoogovens – hij werd uit genade als computerprogrammeur aangenomen. Dat betekende niet meer dan gegevens invoeren in de computer. Die stond in de kelder van het gebouw en dat vond Bas Leenman wel passend. In de pauze las hij daar in Nietzsche om aan diens cynisme te genezen. In zijn autobiografische aantekeningen doet hij er nuchter over, maar het moet toch een diepe breuk in zijn leven geweest zijn.

Later deed zich een nieuwe kans voor. In een eerder stadium al was Bas Leenman gevraagd directeur van het Anne Frank Huis te worden, maar om dezelfde reden dat hij het industriepastoraat verlaten had, durfde hij ook dit niet aan. Maar nu wilde de Anne Frank Stichting zelf niet alleen terugblikken, maar ook verantwoordelijkheid nemen voor de maatschappelijke problemen van nu. Bas Leenman werd nu fondswerver voor de Anne Frank-Stichting. Waarschijnlijk was dit voor hem vooral een opstap om er bij tussen te komen. Hij schijnt weinig fondsen geworven te hebben. Zijn bedoelingen komen duidelijk naar voren in een notitie die hij voor de Anne Frank Stichting geschreven heeft over het boek van Anne Frank. Daarin werpt hij de vraag op waarom het dagboek van Anne Frank zo beroemd geworden is. Ja, de oorlog. Maar de oorlog is alleen maar op de achtergrond aanwezig. Het boek gaat eigenlijk over de vraag hoe acht mensen het op een te kleine ruimte met elkaar uithouden. Dat nu is precies de naoorlogse maatschappelijke situatie, wereldwijd, aldus Bas Leenman. Van die vraag zou de Anne Frank Stichting werk moeten maken.

Dat had ook gekund. Toen dit speelde heeft Rosenstock-Huessy twee jaar salaris beschikbaar gesteld voor een dergelijke functie die Bas Leenman dan had kunnen bekleden. Wie het werk van Rosenstock-Huessy kent zal dit niet helemaal bevreemden, want de vraag op de achtergrond van het boek van Anne Frank in de interpretatie van Bas Leenman is precies de vraag van zijn hoofdwerk, de *Soziologie*. Hoe moeten mensen van zo verschillend slag als wij op deze aardbol aantreffen, een samenleving vormen en de vrede bewaren? – Het is allemaal niet doorgegaan. Uiteindelijk was het vader Frank die dit niet wilde. En zo werd ook het aanbod van Rosenstock-Huessy teruggetrokken. En zo bleef de Anne Frank Stichting in wat Bas Leenman noemde: 'idealistisch' vaarwater. De Anne Frank Stichting ging zich bezighouden met vooroordelen en discriminatie.

Bas Leenman had de wal achter zich willen laten, maar nu heeft hij toch al tweemaal het schip dat zou moeten vertrekken gemist! Of, minder cryptisch gezegd: in de kerk was hij niet meer thuis, maar het bedrijfsleven of een maat-

schappelijke organisatie als de Anne Frank Stichting kon nog niets met hem beginnen. Zijn gedicht de 'Flying Dutchman' getuigt van dit gevoel. Hij is zijn bestemming verloren en weet niet waarheen hij nu gaat. Hij laat zich door de winden mee voeren. Elders zegt hij: ik heb geen plan. Als ik er een had liet ik het varen.

Toch, zo zonder plan, is hij naar Amerika vertrokken en heeft hij daar geholpen bij een tehuis voor uitbehandelde psychiatrisch patiënten. Dat was vrijwilligerswerk en later is hij zelf een dergelijk tehuis begonnen op Mainstreet 47 in Castleton waar nu nog zijn zoon Willem Leenman zijn werk voortzet. In een van zijn brieven schrijft Bas Leenman over dat werk, als hij juist begonnen is: er zijn zoveel dagelijkse conflicten dat we elkaar wel 20 keer per dag moeten vergeven. Die uitspraak is veelzeggend, juist in het licht van dit verhaal. Datgene waaraan Bas Leenman had willen werken bij de Anne Frank Stichting, waarschijnlijk door daar verhalen over te gaan houden, moest hij nu zelf gaan beoefenen, zonder de ruimte te vinden daar veel verhaal bij te houden.

Kerk en maatschappij

Samenvattend: de kerk was er nog niet aan toe om zich op oogsten te oriënteren. Maatschappelijke organisaties waren er nog niet aan toe bewust dit geestelijk erfgoed van de kerk te recipiëren. Schijnbaar zijn we er nog niet veel verder mee gekomen. Of toch? Langzaam wordt de lege plek zichtbaarder. De kerk is kwantitatief kleiner geworden en allerlei werk van maatschappelijke betekenis wordt niet meer door haar gedaan. Weinig mensen weten nog hoeveel voetbalclubs uit kerkelijk werk voortgekomen zijn, zo in de eerste helft van de 20e eeuw. Zo leerden mensen, vooral de arbeiders, tenminste ergens een gevoel voor eerlijk spel. Een late vrucht van dergelijk kerkelijk werk is nog het maatschappelijk werk, ook vooral vanuit de kerk gestart. Maar in onze tijd bestaat 'Kerk en Wereld', de kerkelijke organisatie die stond voor de maatschappelijke missie van de kerk, niet meer. Het oog van de kerk is naar binnen gericht. Zelfs als de kerk naar buiten kijkt probeert ze vooral nog kerken op te richten. Omgekeerd, in de maatschappij is een neoliberaal klimaat dominant. Wanneer iedereen zijn eigen belang najaagt op een open markt worden wij geacht allemaal beter af te zijn dankzij een 'onzichtbare hand', dat wil zeggen vraag en aanbod. Daar is geen moraal of hoger geestelijk streven voor nodig.

Zo ontstaat een lege plek die steeds zichtbaarder wordt. De bankencrisis heeft duidelijk voelbaar gemaakt dat de economie op vertrouwen berust, op een morele kwaliteit. Omdat het publiek de banken niet meer vertrouwde moest de staat in het gat springen. De staat, de overheid, gold nog wel als betrouwbaar – stel dat we ook die niet meer vertrouwen! Maar zo ontstaan er meer gaten die vragen om morele opvulling en waarbij gekozen moet worden welke richting wij inslaan. En omdat de kerk te zeer verzwakt is om nog met missie-gevoelens het gat op te vullen komt het probleem terecht bij die maatschappelijke spelers die de macht hebben. Zij moeten nu merken: wie de macht heeft, heeft ook de verantwoordelijkheid.

Kenners van het werk van Rosenstock-Huessy weten dat dat iets met je doet. Wie de macht heeft, heeft ook de verantwoordelijkheid: zo zijn de Duitse vorsten, die tot dan toe alleen militair een rol speelden, zich als verantwoordelijke bestuurders gaan gedragen toen zij van de katholieke kerk de macht overnamen. Met de lagere adel in Engeland is hetzelfde gebeurd, toen zij de leiding in het parlement overnamen. Voor die tijd waren het brassende landjonkers die als hoogste doel de jacht kenden. Waarom zou dat niet ook met het moderne bedrijfsleven en met vele andere maatschappelijke organisaties kunnen gebeuren? De problemen – en daarmee de noodzaak – zijn groot genoeg.

ERVARINGEN UIT DE WERKPRAKTIJK BIJ SHELL

Wouke Lam

Door Otto Kroesen werd ik gevraagd of ik op de afgelopen najaarsbijeenkomst van *Respondeo* vanuit mijn ervaringen uit mijn bijna 29-jarige werkpraktijk bij Shell (waarvan de laatste 3 jaar gedetacheerd bij het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties) wilde reflecteren op de twee stukken van Bas Leenman *Noodzaak van de industrie om de kerk te ontmoeten* (1959) en *Zaaien of oogsten* (1958). Ik heb dat met plezier gedaan.

Om er vervolgens een stuk over te schrijven voor Interim, dat is toch andere koek. Ik stelde het steeds maar uit. Totdat de deadline voor mijn neus stond. Was het toeval dat ik juist vandaag in de krant lees: 'Het wordt de corporate wereld langzaamaan duidelijk dat het onderhouden van de geest net zo belangrijk is als onderhoud van het lichaam'?

Noodzaak voor de industrie om de kerk te ontmoeten?

In het stuk van Bas Leenman lees ik: 'Wij willen uitdrukkelijk vaststellen dat ethos-uit-ervaring *niets* minderwaardigs heeft.' en dat '*alle* ethiek wordt geboren uit ervaring.'

Wat een verademing om dit te lezen! Hoe vaak overkomt het mij niet dat ik mensen ontmoet, die heel minderwaardig doen over de ontwikkelingen in de Industrie en dat slechts 'opportunisme' noemen. Mensen die heel schamper doen over de intentie van bedrijven. Terwijl men wel diens producten en diensten afneemt.

Een voorbeeld uit de huidige tijd vond ik in het artikel ´Helping People Build a Better World? Barriers to More Environmentally Friendly Energy Production in China - The Case of Shell' uit 2008 (http://www.fni.no/doc&pdf/FNI-R0308.pdf). Een klein stukje hieruit wil ik u niet onthouden:

'Without a deeper study of all aspects of the Group's operations, it is impossible to 'prove' whether or not its efforts at mitigating environmental degradation and climate change are sincere. On the other hand, it is evident that Shell has undergone changes that seem to be to its own financial disadvantage, like leaving the Global Climate Coalition and having self-imposed emission reduction targets. Calling this a disadvantage, however, is problematic in this case because one may also argue that Shell is in fact working to its own favor since renewed and extended social legitimacy will provide new customers and business deals.'

De Industrie als instituut heeft dan misschien geen levensbeschouwing, de mensen die er werken wel.

De moderne maatschappij wordt meer en meer een informatiemaatschappij. De industriële maatschappij heeft een opvolger. We zitten nog midden in deze transitie. Het voornaamste kenmerk is mijns inziens niet meer productie, maar informatie. De mens van vandaag zoekt informatie, neemt informatie op, deelt informatie en creëert informatie. Hoe dan ook, de vraag blijft: 'Wat heeft het ons te zèggen?'

Het is voor mij heel herkenbaar, dat allerlei beroepen het bedrijfsleven zijn binnengekomen. Ik weet eerlijk gezegd niet, of het gegaan is zoals Bas Leenman beschrijft. Toen ik in 1984 bij Shell begon, was er bijvoorbeeld al een sterke HR (*Human Resources*) functie. Wel heb ik maatschappelijk werk en de bedrijfsarts, ergonomie, etc. steeds belangrijker zien worden. Er is nu een HSE (*Health Safety Environment*) functie binnen Shell, er kwam een *Chief Diversity Officer* en een *Vice*

President Employee Engagement. Hoe anders bij de Rijksoverheid. Daar heb ik me wel over verbaasd. Binnen Shell kwam er ook steeds meer aandacht voor ontwikkeling van de hele mens i.p.v. alleen aandacht voor functionele professionaliteit. Er is wel eens gesuggereerd, dat de leegloop van de kerken daar mede debet aan is. Er is geen gemeenschappelijke norm meer, die er in de tijd van de verzuiling wel (meer?) was. Gemeenschappelijke identiteit en waarden en normen zijn voor het bedrijf belangrijk, dus die moet binnen het bedrijf ontwikkeld worden, wanneer dat daarbuiten niet (meer) gebeurt.

Van 'Trust me', via 'Tell me' en 'Show me' naar 'Involve me'

Bas Leenman schrijft: 'Onder onze handen wordt de wereld één. De oorlogen zijn wereldoorlogen geworden. De economie werd wereldeconomie. De belangen vloeien ineen. De belangen van de een worden zozeer de belangen van de ander, dat we een kritiek stadium zijn ingegaan in de verhouding der volken onderling en der mensen onderling.'

Ook het bedrijf bevindt zich in de maatschappij. Wet- en regelgeving voor industrieën zijn de laatste decennia flink gemoderniseerd. Zo maar je gang gaan als bedrijf kan niet. Behalve een goede vergunning is ook draagvlak nodig bij alle *stakeholders*, inclusief de eigen medewerkers en het publieke domein. Het gaat niet alleen om het nemen van maatschappelijke verantwoordelijkheid, maar ook over het afleggen van verantwoording over het doen en laten van de organisatie. Daarmee krijgen bedrijven een mandaat van hun omgeving om te kunnen blijven opereren – een zogenoemde *license to operate*.

Tijdens mijn tijd bij Shell (1984-2012) heb ik grote veranderingen gezien in publieksvertrouwen. Van 'Trust me', via 'Tell me' en 'Show me' naar 'Involve me'. Een steeds veranderende eis om een *licence to operate* van de samenleving te krijgen als bedrijf. En dus ook van de medewerkers. Daardoor veranderde het bedrijf en haar manier van communiceren en werken. Er is steeds meer ruimte gekomen voor inspraak en dialoog, zowel binnen Shell als met externe *stakeholders*. Een goed voorbeeld hiervan vind ik het toevoegen van een paragraaf over mensenrechten aan Shell's *General Business Principles* jegens zowel medewerkers als de samenleving. Zie http://www.shell.com/content/dam/shell-new/ local/ corporate/corporate/downloads/pdf/sgbp-dutch-2014.pdf

Deze ontwikkeling zien we niet alleen bij het bedrijfsleven, dit speelt zich in de hele samenleving af. Bijvoorbeeld ook in de politiek en bij goede doelen. Het moderne publiek is hoger opgeleid, bewuster, kritischer en heeft via internet toegang tot veel informatie.
Een stukje hierover op https://donateursverenigingarchief.wordpress.com/wat-voor-gever-bent-u/ zegt:

'De relatie tussen gevers en goede doelen werd eeuwenlang gekenmerkt door "trust me". De goede doelen zeiden: "geef ons uw geld en wij zorgen dat het goed terecht komt. Vertrouw ons maar, laat het maar aan ons over". Traditiegetrouw was dit de enige vorm van communicatie.

Toen waren er gevers die zeiden 'Tell me: vertel ons dan op zijn minst wat jullie met ons geld doen". Organisaties als NOVIB kwamen toen met het gezegde: we geven ze geen vis, maar een hengel en leren ze vissen. Voor sommige gevers was dat voldoende uitleg. Nu is de boodschap "Show me: laat ons maar zien wat je doet en dan bepalen we zelf wel wat we ervan vinden". Enkelen gaan nog verder en zeggen "Involve me". Die mensen willen zelf de handen uit de mouwen steken en echt fysiek wat doen voor goede doelen. De grootste groep is nog steeds "trust me", maar de "tell me". "show me" en "involve me" gevers winnen terrein.'

Wilmy Verhage schreef me: 'Je rijtje lijkt wel een ontplooiing van samenwerkingsmodellen, de ene volgt op de ander, roept de volgende als het ware op. Christelijk zou zijn (volgens Rosenstock-Huessy dan), als ze allemaal bleven

bestaan naast elkaar, afhankelijk van de situatie. Wanneer vertrouwen, wanneer uitleggen, wanneer voor doen, wanneer betrek je hem of haar erbij? Zo ging het tenminste met de revoluties in het christelijk tijdperk. De oudere vormen bleven allemaal bewaard, maar moesten een stapje terug doen.'

Ze schreef ook: 'Het "involve me" doet me nog het meest denken aan het inzicht van Bas in zijn artikel over industrie en kerk, dat elk mens weerbarstig met eigen naam telkens weer meer blijkt te zijn dan zijn functie, en als hij zijn functie goed wil uitoefenen, hij ook als meer dan zijn functie moet worden aangesproken.'

Mensen willen betrokken zijn bij het werk dat ze doen en bij datgene dat ze steunen.

Via de Samenleving keert het weer bij de Industrie terug

Bas Leenman schrijft: 'De Industrie is rationeel ingesteld, moet rationeel zijn ingesteld in haar strijd tegen de Natuur. Als echter de mens vandaaruit uitsluitend rationeel wordt, als hij het rationele type wordt, dan wreekt zich dat in de Samenleving. Via de Samenleving keert het weer bij de Industrie terug.'

Ik moest meteen denken aan de Brent Spar-affaire. Zie http://nl.wikipedia.org/wiki/Brent_Spar. Shell heeft hier veel van geleerd. Zo bleek o.a. uit de Myers-Briggs persoonlijkheidstest dat van de top 100 managers ruim 80% 'denkers' was; mensen die beslissingen nemen op basis van logica en objectieve analyse. Dan heb je te weinig oog voor de emoties. Binnen de leiderschapsprogramma's voor Shell is daarna veel meer oog gekomen voor deze aspecten.

'Samenwerken tendeert blijkbaar naar *samenleven*', schrijft Bas. In wat hij beschrijft herken ik wel het Shell, waar ik in 1984 begon. Maar tegenwoordig is dat veel minder het geval, doordat er veel met wereldwijde virtuele teams wordt gewerkt. Velen werken vanuit huis. De eigen bedrijfsvereniging etc. was er toen ik bij Shell begon, maar is juist afgeschaft. Anderzijds krijgen de 'oog in oog gesprekken' juist een formele rol in de teleconferenties en vergaderingen van de virtuele teams via een 'check-in' en 'check-out'. Bij aanvang eerst een korte check hoe het met de mensen gaat; om vervolgens je hoofd vrij te maken voor de onderwerpen die er die vergadering echt toe doen; en aan het eind weer even een korte check hoe het met de *mensen* gaat.

Gesprek van mens tot mens

Een echt gesprek, een gesprek van mens tot mens en niet van functionaris tot functionaris, hoort wel degelijk thuis in het bedrijf. Je wilt je 'hele zelf' meenemen, wanneer je over de drempel van kantoor/fabriek stapt. Hoe langer de werkweken worden en hoe meer gescheiden van de huiselijke plek, hoe groter de behoefte en noodzaak aan dergelijke gesprekken op het werk. Ik vind het fascinerend hoeveel aandacht hieraan binnen Shell werd gegeven en ben dankbaar voor wat ik daar heb geleerd:

- *advocacy & inquiry,*
- *non-violent communication,*
- *feedback geven (ook tegen de hiërarchie in),*
- *bewust keuzes maken,*
- *commitment and re-commitment conversations*

Veel meer dan wat ik heb gezien binnen de Rijksoverheid. De staat en het bedrijfsleven zijn andere arbeidscategorieën, met een andere geboortedatum en geschiedenis, een andere dienst aan de samenleving. Beide ingehaald door de digitale revolutie.

Ja, 'we moeten elkaar eerst als *samenlevingsmensen* gezien hebben, alvorens we elkaar in de *samenwerking* kunnen vinden.' Waarom Shell hier mijns inziens verder in is dan de overheid? Ik weet het niet. Het zou kunnen komen omdat er *life*

time employment was, gecombineerd met een noodzaak om te reageren op wat er zich voordoet in de maatschappij om te overleven. Een samenleving zonder Shell is heel goed denkbaar (een bedrijf kan worden overgenomen of failliet gaan). Een samenleving zonder overheid is veel moeilijker voor te stellen. De gevoelde urgentie tot 'snelle' aanpassing zou daarom bij de overheid anders kunnen zijn. Als bedrijf met functies heeft het de organen niet voor een echt gesprek, maar de mensen daarbinnen wel als zij daar lang genoeg werken en de missie van het bedrijf hen bindt. Individuele mensen binnen het bedrijf zetten allerlei gebeurtenissen (maatschappelijke feiten, industriële feiten, wetenschappelijke feiten) zo voor ons neer dat het sprekende gebeurtenissen worden. Zo heeft mijns inziens Jeroen van der Veer ons bijvoorbeeld weer in gesprek gebracht na 'het reserveschandaal' (Shell had bewezen olie- en gasreserves jarenlang niet conform de regels van de Amerikaanse beursautoriteit gerapporteerd) . We waren toen als medewerkers diep geschokt en bijna sprakeloos geworden.

Hoop?!

Bas Leenman schrijft: 'de Industrie is op het punt aangekomen waar zij moet zoeken naar de mens.' Anders gaat de mens zelf op zoek naar samenleven en samenwerken. Mensen hebben het vermogen om te 'stemmen met hun voeten' (*vote with their feet*) . Ze verlaten bedrijven waar ze niet (meer) willen werken en/of gaan op zoek naar werk waarin ze meer geloven. In de jongere generatie zie ik vele hoopvolle tekenen. Niet 'geld' als hoogste drijfveer, niet meer 'bezit'. 'Delen' als nieuwe norm/waarde. 'Hebben' (van bijv. een auto) lijkt zijn waarde te verliezen.

Waar gaat het om in het leven? Samen wereldburger worden.

-

EEN AMERIKAANSE MULTINATIONAL ALS WIJNGAARDENIER

Egbert Schroten

Ik werk bij een in-en-in christelijk bedrijf. Naar mijn weten wordt er niet gebeden voor belangrijke bijeenkomsten, kerst- en nieuwjaarswensen zijn geneutraliseerd van '*merry Christmas*' naar '*happy holidays*'. De macht van het geld (en de grote getallen) gaat ver uit boven de menselijke maat, zoals in ieder groot bedrijf. De ratrace, vooral in de management-piramide, is up-or-out, met veel ruimte voor korte termijn-gewin en onder het vloerkleed stoppen van negatieve gevolgen. Maar als ik mijn ervaringen op het werk leg naast Bas zijn verhaal, kan ik niet anders concluderen: P&G is al op een christelijke leest van protestante signatuur geschoeid. En volgens officiële bronnen binnen het bedrijf is er alle 175 jaar op dat gebied niet aan de fundamentele 'ethiek' gewijzigd.

Het begint met de overal terugkerende mantra: purpose, values en principles (PVP). Purpose vertaal ik niet met doel, het is meer dan dat: bedoeling, taak, misschien wel roeping. Values zijn waarden, die bepalen hoe we met elkaar om gaan. Principles vertaal ik met uitgangspunten in de zin van methodiek, met welke middelen ga je aan de slag.

Iedere werknemer bij P&G wordt geacht om eigen gedrag hieraan te toetsen. Hierop is de jaarlijkse ethiek-training ontworpen (met handtekening dat je ook volgend jaar je aan de wetten en regels houdt, en weet wat die inhouden). Maar ook de test die iedere sollicitant moet doen voordat ie aangenomen wordt. Men beweert dat de heren Procter en Gamble 175 jaar geleden ook al op deze manier personeel selecteerden. Alle toespraken van hoger management die ik gehoord heb (ik werk ruim 5 jaar in dit bedrijf) zitten vol met verwijzingen naar onze 'bedoeling, of taak' voor de wereld als het gaat over toekomstvisie of een context bij bereikte resultaten. Ik vertaal:

'Onze taak is het voorzien van de mensheid van hoogkwalitatieve producten die ieders leven verbeteren, wereldwijd, voor nu en voor de komende generaties.'

Ik krijg altijd een onbestemd gevoel als ik dit hoor of lees, je kunt er heel cynisch naar kijken, maar ik wil laten zien dat er wel wat in zit. De 'komende generaties' zijn er recentelijk aan toegevoegd in verband met duurzaamheid, maar er wordt gezegd dat de rest van de zin al decennia ongewijzigd gebruikt wordt. Even verder met onze taak, want er is meer:

'Als een gevolg [van dat wij de wereld voorzien van die fantastische spullen] worden wij door de consumenten beloond met de beste verkoopcijfers, winst en waardevermeerdering, zodat ons personeel, onze aandeelhouders, en de gemeenschappen waar wij wonen en werken, goed gedijen.'

Is het niet fantastisch?

Ik ben geen theoloog, maar ik zie hier toch een hemel op aarde dichterbij komen: Als je integer en met goede bedoelingen werkt, word je beloond. Er wordt zelfs bij projectmanagement training vermeld dat je 'recht hebt op succes' als je consciëntieus de procedures volgt. Alsof mislukking een Kwaad is, dat je kunt ontkrachten door het Goede te doen... Alsof je niet kunt verliezen als een ander bedrijf gewoon commercieel handiger is.

Overigens heeft men in de Verenigde Staten ook heel weinig moeite met superrijke politici: als je rijk bent heb je (het) goed gedaan, ben je gezegend. Het is dan een goed idee om zo iemand ook voor de gemeenschap te laten werken.

Maar laten we nu eens met een welwillende glimlach naar dat Amerikaanse naïeve idealisme kijken: onze fabriek in Coevorden, met ruim 200 man, heeft al anderhalf jaar geen serieus ongeluk meer gehad. Een bedrijf met vergelijkbare

grootte in de buurt, waar je als laaggeschoolde werknemer net zo goed had kunnen werken, heeft om de maand een incident waarbij een ambulance iemand op moet halen... Onze veiligheids-mantra is: niets is het waard om gewond te raken. De mens is waardevoller dan de functie (of het product dat ie moet maken). In de Nederlandse industrie overlijdt iedere maand een werknemer bij een ongeval, daar komt er in de bouw ook nog een bij. Dat zijn offers voor onze welvaart.

Als veiligheid in het geding is, heiligt het doel niet de middelen in ons bedrijf. Hier is doel wel met een kleine d herschreven. We proberen dit ook voor kwaliteitszorg en financiën zo te doen. Platgezegd is dat bedrijfsbelang. Het is logisch dat je je aan de wet moet houden, en tegenwoordig zijn (grote) bedrijven als de dood voor slechte publiciteit en schadeclaims. Maar zelfs als dat waar is, waar zou jij gaan werken als je de keus had? Ergens waar je statistisch iedere 10 jaar een keer per ambulance van je werk gehaald wordt, of toch liever waar je lastig gevallen wordt door collega's als je je oordopjes niet in hebt?

Ik denk dat wat Bas als noodzakelijke ontwikkeling voor het bedrijfsleven schetst, in P&G zichtbaar is. In ieder geval op papier, en keer op keer met grote woorden onderstreept in toespraken en trainingen. Dit kan toeval zijn. P&G is opgericht en gegroeid in een puriteins deel van de verenigde staten (Ohio, 'the farmer state'), met een sterke invloed van Duitse immigranten. Arbeidsethos. De toon die multinationals in deze tijd aanslaan, vanuit verantwoordelijkheidsbesef of opportunisme en zelfbehoud, past erg goed op het verhaal van het Goede doen. Ook hier is mijn houding: verwacht geen ondubbelzinnigheid. Geloof een verkoper niet op zijn blauwe ogen. Maar als een verkoper goede dingen zegt, serveer dat dan niet meteen af als misleiding en waarde(n)loos. Als een multinational als Philips bepaalde chemicaliën uit het kunststof van alle producten bant, heeft dat een grotere impact op het milieu dan een actie van Greenpeace.

Wat is dan de nood in ons bedrijf?

Ik vind dat er een behoorlijk gebrekkige cultuur is op het gebied van bescheidenheid, het besef van falen. Alles wordt in het teken gezet van een geweldig goed project. Dat kan ook niet anders, want wij zijn de goeden.

Maar meer nog zie ik een nood in de frictie tussen mens en functie. Dan haal ik het boek van Otto erbij: leven in organisaties. De bedrijfsstructuur is er een van vastgelegde functies. Hoe beter omschreven hoe efficiënter, en hoe gemakkelijker het werken gaat. Moeilijke keuzes maak je niet. Als je de juiste procedures volgt, is de werkbare oplossing per definitie de goede oplossing. Weet je nog, recht op succes. Hier gaat een ontmenselijking achter schuil: een werknemer, hoe specialistisch ook, is een functionaris. Er is nauwelijks ruimte voor professionele ethiek, omdat die al in de structuur ingebakken zouden zijn. Een expert wordt ook niet op zijn/haar woord geloofd: alles moet bewijsbaar zijn. We worden zo geconditioneerd alsof we niet te vertrouwen zijn. Let wel, dit is niet de bedoeling, maar puur het gevolg van de procedures die bij een organisatie van functionarissen horen. Dit is volgens mij eenzelfde ervaring die steeds meer ondervonden wordt bij taken die door de overheid uitgevoerd worden: de regeltjes bij het recht op een uitkering, ons vreemdelingenbeleid, de thuiszorg... Ook hier worden mensen boos omdat ze het gevoel krijgen niet vertrouwd te worden.

Dit effect geeft op een andere gebied in ons bedrijf ook een interessante uitwerking, vooral op de productievloer: In de procesindustrie is de waarde van de productie die per uur langs een medewerker stroomt van een totaal andere orde dan zijn uurloon. Maakt deze een fout die een paar uur ongeschikt product oplevert, is zo een jaarsalaris verspilt. Daar kan hij/zij natuurlijk niet verantwoordelijk voor worden gehouden. Als er oplossingen worden gezocht voor missers in productie, mag er dus niet uitkomen dat de oorzaak een fout van een operator was. Hoogstens dat de instructies kennelijk niet duidelijk waren. Gelukkig gaat er altijd wel een aantal dingen niet volgens plan, dus als het dan mis gaat is er een niet-menselijke oorzaak aan te wijzen. Dit levert regelmatig situaties op waar werknemers geen eerlijke kans krijgen om van fouten te leren. Ook is het een slechte omgeving om je best te doen als er zwakkere collega's in je

team zitten. Dit is denk ik een situatie die zich snel kan voordoen in de procesindustrie, vooral in ploegensystemen waar ruimte is voor afschuiven. Maar het is behoorlijk desastreus als het gecombineerd wordt met een cultuur waar bescheidenheid niet geoefend wordt.

Beide mechanismes, die van functionaris ten koste van professionele verantwoordelijkheid, en die van ontkende persoonlijke inbreng (die beschermt tegen het risico de schade te moeten dragen), leiden naar een gespleten cultuur: het bedrijf draagt uit dat wij de juiste mensen zijn die het goede doen, en het systeem is opgezet alsof niemand te vertrouwen is, en alsof niemand er echt toe doet. Als zodanig is een mens niet meer dan een onderdeel van dat proces. Als medewerkers worden wij regelmatig heen en weer geslingerd tussen samenwerken en aangesproken worden als unieke, waardevolle mensen die vanuit waarden en principes de juiste keuzes maken, en als anonieme uitvoerders van handelingen of aanbrengers van informatie. Dit is ook leven in meervoud.

Toch geloof ik dat beter is om deze spanning binnen een bedrijf te hebben, dan dat het lijkt samen te vallen met de scheiding werk en privé. Dat is namelijk niet waar: Geen mens legt 8 uur per dag, 5 dagen in de week, zijn mens-zijn af. Zelfs niet als bedrijfskleding (uniform) dat vergemakkelijkt. Het leven in mijn bedrijf is meervoudig, en de daaruit voortkomende spanningen kunnen niet voorkomen worden door beter te organiseren, maar ook niet afgedaan worden als privé-aangelegenheid. Daarom noem ik die organisatie christelijk.

OOGSTEN

Jan Kroesen

Voor mij was dat een wat merkwaardige titel: Oogsten. Wat moet je daarmee in een wereld die, op het moment dat ik dit zit te schrijven, zindert van het Moslim terrorisme, Charlie Hebdo, spotprenten, discussies over de vrijheid van meningsuiting. Het illustreert dat Bas Leenman gelijk had toen hij schreef dat de wereld meer onrust herbergt dan rust, meer vijandschap dan broederschap, meer zinloze slachtoffers dan mensen die hun leven op een zinvolle manier prijsgeven voor anderen. Nu wil ik het over die 'grote'gebeurtenissen niet direct hebben. Liever hou ik het wat klein in deze reactie op de laatste bijeenkomst van ons aller *Respondeo*.

Wat ik lees bij Bas Leenman roept meer vragen op dan antwoorden. Niet dat er geen leuke en zinvolle passages in te vinden zijn. Natuurlijk wel. Wat Wouke Lam in het kielzog van beide artikelen liet horen over hoe de mens in de Industrie meer een meer een plaats moet krijgen, geeft zeker aan dat binnen sfeer van de arbeid de mens meer en meer een factor is die aandacht moet hebben, sluit zeker aan bij wat Bas Leenman bedoelt. In een wereldwijd bedrijf als dat van Shell, waar men meermalen per computer vergadert, worden die vergaderingen geopend met vragen als: Hoe zit je nu hier in deze webconference? Wat houdt je bezig? Kennelijk in het nodig om voor je tot de uitwisseling kunt komt omtrent de zakelijke aspecten, eerst iets persoonlijks, eerst iets uit je leefwereld of locale werkplaats te berde moet brengen. In het bedrijf waar Egbert werkt moet men iets weten omtrent de waarden en normen die binnen het bedrijf gelden. Dat gaat over Purpose: waartoe ben ik met dit bedrijf op aarde. Welke waarden en normenoriëntaties gelden binnen dit bedrijf? En welke '*Principles*' (procedures, regels) hanteren wij om ons doel te bereiken? Een soort bedrijfscatechismus die van belang is om je positie binnen het bedrijf veilig te stellen. Want die catechismus moet wel worden onderschreven. Het type vragen dat er in gesteld wordt lijkt ook echt op vragen die ooit binnen kerken wel werden gesteld en binnen kerken nog steeds worden gesteld. Je moet een soort geloofsbelijdenis onderschrijven. En dat geeft een gevoel van herkenning van elkaar binnen dat bedrijf, zo is de ervaring van Egbert.

Het zijn beide (de voorbeelden van Wouke en die van Egbert) illustraties van de verantwoordelijkheid van bedrijven voor de mensen die er werken.

Ze geven mij in ieder geval aanleiding om na te denken over de vraag of die toegenomen aandacht inderdaad gezien kan worden als een vorm van 'oogst'. Een oogst die noodzakelijk is om binnen te halen, wanneer het bedrijf wil blijven voortbestaan. Het lijkt eigenlijk wel mooi zo op het eerste gezicht, maar toch heb ik ondertussen het gevoel dat er ergens iets schuurt. Wat blijft er over van de opvattingen in de jaren zeventig en tachtig dat je opleidingen niet over kunt laten aan bedrijven, zonder dat mensen daardoor schade oplopen? Wordt het menselijke niet teveel gedwongen in een kader van regels en werkwijzen die er eerder op gericht zijn om de doelen van het bedrijf onbediscussieerd (want dat is lastig) te realiseren? Wordt je binnen een bedrijf, werksituatie, er niet toe gebracht datgene te doen wat men juist wil dat je doet? Wordt je niet als van terzijde benadert, met trucs en verleiding? En maken al die 'mission statements daar geen deel van uit? Wie 'normaal' doet, zich aan de regels en gebruiken houdt, die mag blijven. Is de mens ook daar in die bedrijven waar Wouke en Egbert werken niet eerder middel dan doel (om de beroemde formulering van Kant te gebruiken)? Het lijkt toch wel een beetje op het (schijn)democratische bevel van majoor Kees (een typetje van Paul van Vliet): Willen de manschappen

zich in beweging zetten, als het even kan te beginnen met de linkervoet? Je kan er vergif op innemen dat wie niet met de linkervoet begint op z'n minst naar een bijspijker excercitie cursus moet. 'Men' moet wel doen wat 'men' verwacht. Met andere woorden: Is de aandacht voor 'de menselijke factor' niet nog steeds abstracte taal en raakt de concrete mens daarmee niet tegelijkertijd uit het zicht? Ook binnen de bedrijven? Gaat het er in al die formuleringen niet om dat mensen zich uiteindelijk gedragen als flexibele lichamen die zich in dienst stellen van wat anderen bedenken? Produceren de bedrijven in zekere zin, niet zelf de mensen die ze kunnen gebruiken? Is het leven van Bas Leenman zelf niet een bewijs voor die processen? Wel intelligent, buitengewoon zelfs, zei men na z'n sollicitatie, maar 'te abnormaal' om aan te nemen als werknemer (aldus Otto in zijn inleiding over het leven van Bas Leenman). Het leidt tot wat een collega van mij ooit zei: 's morgens fiets ik heerlijk naar m'n werk, maar voor ik naar binnen ga moet ik mij zelf in de fietstas achterlaten en mij gedragen volgens de regels. Doe ik dat niet wordt mijn aanwezigheid niet getolereerd. Je zou bijna zeggen dat ze een offer moet brengen om haar baan te kunnen behouden. Binnentreden in het jargon van de bedrijfsmatigheid, wil nog niet automatisch zeggen dat er 'geoogst' wordt.

Oogsten is binnentreden in het verhaal dat de kerk steeds over de mens heeft gehouden (inleiding Otto). Dat vereist wel offers, betoogt Bas Leenman. We moeten onszelf kunnen geven. Wel: jezelf geven, je naam inleveren zoals hij suggereert, dat is niet zo maar gedaan. Daar kun je mijns insziens geen algemeen geldend voorschrift van maken, dat op elk willekeurig moment kan worden uitgevoerd. En voorzover bij een huwelijk de bruid haar naam inlevert is dat toch altijd niet voor de volle honderd procent. Haar naam blijft behouden, zij het als tweede naam. Vrouwen van vandaag willen het vaak als normaal zien dat ze hun 'meisjes'naam kunnen behouden. Je kunt jezelf niet zomaar opgeven. Dat is toch een heel andere inzet dan wat Bas Leenman schrijft: 'God toornt op het willen blijven in onze huid'. Dat houdt in dat God toornt op het zichzelf willen blijven? Dat lijkt me toch allemaal wel wat snel gezegd en neergeschreven. Ondanks alle instemming met ERH's opvattingen, moet ook gezegd dat een stevig ontwikkeld 'zelf' broodnodig is. Je zou ook de stelling kunnen aangaan dat het niet zichzelf willen zijn, evenzeer onder de toorn Gods valt. Niet dat ik daarmee van tafel veeg dat ieder een ander nodig heeft om een 'zelf' te worden. Integendeel, maar zoveel aandacht voor de ander (of Ander) dat er van dat zelf niets overblijft is evenzeer niet de bedoeling. Zo heb ik in ieder geval noch Levinas, noch Rosenstock tot dusver gelezen. Waar geen zelf is, valt ook niets op te geven. En mijn intuïtie zegt dat je-zelf te snel opgeven nergens toe leidt. Een boog moet goed gespannen zijn, wil een pijl ver vliegen.

Toegepast op het het Christendom wil dat wat mij betreft zeggen dat zij zich niet zomaar moet opgeven[1]. En ook dat Christelijk leven niet hetzelfde is en ook niet zomaar te verenigen is met flink geld verdienen[2]. Als dat zo zou zijn kun je het neoliberalisme gewoon zijn gang laten gaan. In die hoek zijn toch al klachten dat de ideeën van die stroming veel te weinig nog worden gepraktiseerd. (Zie de inleiding van Duncanson in de Interim van December 2013). Natuurlijk; dat bedrijven zich steeds meer rekenschap geven van de mens is winst. En natuurlijk maken die bedrijven daarbij gebruik van wat eerder al werd 'gezaaid' door anderen. Je zou zelfs kunnen denken dat daarmee het christelijk geloof 'gelukkig' wel z'n weg vindt. Het is me echter al te gemakkelijk om er maar van uit te gaan dat het erfgoed van de profeten, van Christus, de apostelen en de Kerk als vanzelf

1 Ik besef heel goed dat deze zin op zich genomen heel vaag is. Een gespreksonderwerp op zich is het in ieder geval wel.
2 Verwijzing naar de titel van de najaarsbijeenkomst (over christelijk leven en flink verdienen).

(uit noodzaak) z'n weg wel vindt, alleen omdat dit Gods zaak zou zijn. Wanneer er geen spoorzoekers zijn die als Eugen Rosenstock onze huidige begrippen weer transparant kunnen maken tot 'aan het begin der tijden', wordt het volgens mij niks. Toekomst wordt niet verkregen zonder dat het vonkt. Wie zich echter blind staart op de vonken, vergeet de energie die erin en erachter schuilgaat. Meermalen schrijft Eugen Rosenstock dat ons zelf een samenstelling is van aarde en hemel, van dier en engel. Wat wij ons 'zelf' noemen is voor alles een samenstelling van tijdelijkheid en eeuwigheid. Het is een onderscheid dat hij veelal niet echt uitwerkt of omschrijft. Maar tien tegen één dat hij het heeft ontleend aan Sören Kierkegaard. Wat wij ons 'zelf' noemen, is niet in de eerste plaats ons denkvermogen of ons bewustzijn versus ons lijf, maar is de spanning in ons tussen tijdelijkheid en eeuwigheid. Tot die spanning moeten we ons gaan verhouden. Pas dan is er sprake van een hoogstpersoonlijk 'zelf'. Pas dan gaat het vonken. Je moet ergens verantwoordelijkheid voor nemen.

Analoog daaraan kan ik moeilijk geloven in bedrijven die alleen 'uit noodzaak', het zeker stellen van het overleven van de concurrentieslag, aandacht krijgen voor het wel en wee van de mensen. Er zijn teveel voorbeelden dat al te veel naïviteit leidt tot ferme ontsporingen. Uitbuiting is niet alleen iets van de vorige eeuw. Mijn eerste reactie op de uitspraak van Bas Leenman is dan ook dat het bedrijfsleven het christendom (i.c. het verhaal dat de kerken eeuwenlang hebben doorgegeven) wèl nodig heeft. Ik realiseer me echter ook dat het nog wel en poosje zal duren voor het zover komt. Het Christendom op zijn beurt heeft mensen (kerk) nodig die de taal van heden (ook die van bedrijven, maar er is meer te noemen) weer terug kunnen plooien op de verhalen van het christendom. Hier ligt de grote betekenis van denkers als Rosenstock-Huessy en Rosenzweig. Zij laten zien hoe je dat doet. Aangezien kerken meer en meer leeglopen en naar gezegd wordt zelfs zullen gaan verdwijnen, vraag ik me af wie dat nu zou moeten doen. Of zoiets als het Woord niet een bepaalde vorm van organisatie (en deskundigheid)nodig heeft. Wat momenteel 'opkomen voor het vrije woord' heet, lijkt me veelal toch wat anders dan het Woord horen: Sjema Israel. In ieder geval vereist het nogal wat toelichting.

Dat 'terugplooien' heeft ook consequenties voor het handelen. De mens vroeger bad bij een hongersnood. De mens van vandaag treedt handelend op. Het beeld klopt. Maar als zodanig is het ook beperkt. Het is waar dat de mens van vandaag handelend optreedt, maar daar wordt het niet altijd beter van. Handelen zonder goed na te denken leidt vaak tot meer problemen dan eerst tot tien tellen. Wanneer vooral en alleen het handelen telt (je moet toch wat doen) en niet de vraag of dat handelen wel in overeenstemming is met waar je voor staat, dan wordt je al snel dubbelhartig. Uiteindelijk, als er niets hogers is dan dat, kan je wel krankzinnig worden. Dubbelhartige schizofrenie. Daar hebben we volgens mij al genoeg van. Wie al te snel succes wil op korte termijn en aan die korte termijndoelen steeds de voorrang geeft, bereikt bovendien meestal een averechts effect. Vaak betekent het ook nog dat de snel gekozen 'oplossingen' eerder de problemen vergroten, dan verkleinen. Een eenvoudig voorbeeld daarvan is het 'oplossen' van een slaapprobleem. Vaak leidt dat tot een wilinspanning om zich te ontspannen en in slaap te (willen) vallen. Een werkelijk paradoxale aangelegenheid. Nu is 'in slaap vallen' iets wat eigenlijk als vanzelf zou moeten plaatsvinden. De oplossing om 'in slaap te willen vallen' en daar vooral zijn best voor te doen, leidt er juist toe dat men nog meer de slaap maar niet vatten kan. Een vicieuze cirkel is het gevolg. Hoe meer uren verstrijken, hoe vaker men een klok hoort slaan, hoe rustelozer men woelt en... niet slaapt. Het lijkt op het willen opmonteren van iemand die lijdt aan een depressie. 'Kop op man, er is nog zoveel moois in de wereld...'! De persoon in kwestie wordt er alleen maar depressiever van, hetgeen natuurlijk bij de andere partij leidt tot nog meer inspanning om de depressieve persoon op te beuren, die zich daardoor nog meer te kort voelt schieten van vanwege zoveel goedheid die aan hem wordt besteed. .

Slapeloosheid bestrijden door in slaap te willen vallen, depressiviteit door vrolijkheid voor te schrijven, werkt doorgaans niet, maar maakt de problemen alleen maar groter dan ze al waren.

Misschien is een dergelijke analyse ook toe te passen op het lenigen van hongersnoden, oorlogen en pestilentiën. We jagen tirannen weg, maar een aanpak op basis van een spoedcursus 'Midden-Oosten' is tot heden contra-productief. We stoppen hongerige monden vol met voedsel, en horen niet wat ze willen zeggen. Eerder denken wij dat zij nog meer honger hebben. Het is niet altijd gemakkelijk er het zwijgen toe te doen en te luisteren en te overwegen. Nu weet ik ook wel dat zwijgen en luisteren nog geen oplossingen zijn. Het voert ook te ver in dit schrijven om dat uit te werken (zo ik dat al zou kunnen).

Waar het mij om gaat is dat handelen zonder meer (zonder goed!) na te denken vaak geen oplossing biedt. De vraag is dus acuut waardoor ons handelen wordt gedragen en waarop het is gericht. Welke opvattingen en zienswijzen zitten er achter en er in? Welke opvattingen en zienswijzen en identiteiten steken achter en in de problemen die zich presenteren. Enige vorm van reflectie is wel aan te bevelen. En is het bidden waar Bas op doelt niet ook tegelijk..., reflectie? En wordt reflectie niet op gang gebracht door de willekeur die ons handelen steeds bedreigt? En blijkt die willekeur niet steeds tegen over een ander die bij ons protest aantekent? Ora et labora luidt het oude gezegde. Moet het werken niet steeds kritisch worden begeleid? De handelende mens wordt opgeroepen tot reflectie. De moderne homo faber moet vragen om feedback. 'Is wat ik heb gedaan goed voor jou?' Had ik het beter kunnen doen? Heb ik jou tot je recht laten komen?' In alledaagse werkverhoudingen komen dergelijke vragen voor. Ze lijken soms al gemeengoed te worden tussen werkende mensen. Toch zeker ook een beetje, hoe kan het anders..., oogst.

Bedrijven lijken me niet te kunnen bidden. Het lijkt een wat vreemde combinatie, maar de wonderen zijn de wereld nog niet uit. Een erg goed geheugen hebben ze denk ik ook niet, maar soms, zo lijkt het, heb je geluk. Wouke zegt (waarschijnlijk daarom?) dat de mensen die er werken dat wel kunnen. Dat is waar natuurlijk. Maar in dit tijdsgewricht van selfies, ontsporende managers, van willen scoren, blijf ik voorlopig toch wel enigszins wantrouwend.

Het eerste hoofdstuk uit 'Der Unbezahlbare Mensch' [1]

Eugen Rosenstock-Huessy

Vertaald door Wilmy Verhage, januari 2015

De basis voor dit hoofdstuk wordt gevormd door de serie lezingen die ik hield op het Lowell Institute in Boston. De lezingen trachtten het nieuwe raadsel te formuleren, dat de mens wordt opgegeven door wat hij zelf tot stand heeft gebracht. Het is de mens gelukt zijn wereld te mechaniseren. Hij heeft de natuur georganiseerd. Juist door zijn buitengewoon grote succes werpt zijn daad met nieuwe urgentie de vraag op naar zijn eigen positie daarin.

De mens zelf wordt een groter mysterie dan ooit tevoren. De vraag rijst opnieuw in hoeverre de genus mens tot de natuurlijke wereld behoort en in hoeverre hij daardoor kan worden georganiseerd in een sociale wereld. Het doel van deze regelen is nieuw leven te blazen in ons nogal afgestompte besef, dat wij hier werkelijk tegenover een geheim van de eerste orde staan. Over welk geheim ik het heb wordt hopelijk duidelijk aan een aantal gebruikelijke opvattingen over 'de mens':

- 'Alle mensen luisteren naar de stem van het vernuft. Wat wij "het kwaad" noemen is eigenlijk alleen maar onwetendheid', zeiden onze leerboeken in de bloeitijd van het liberalisme.
- 'Iedereen heeft zijn prijs in een gecommercialiseerde wereld' dacht Mr. Bernard Shaw en trachtte dat te bewijzen in *Major Barbara*.
- 'De mens is onberekenbaar' riep John Galsworthy en schilderde de ondergang van de beschaving in onschatbare tinten.
- 'Jij mens, jij bent mijn broeder' ondervond Generaal Booth en behandelde zijn medemens als zichzelf.

Uit deze vier uitspraken blijkt overduidelijk de verlegenheid waarin de wereld van nu verkeert. We weten niet langer, of tenminste we zijn het er niet meer over eens, wat 'de Mens' is. Handelen bovenstaande uitspraken echt over een en hetzelfde onderwerp? Hebben ze het in de grond over hetzelfde? Zijn de Heer 'Alleman' uit de wereld van de heer B. Shaw en de 'Hooggeachte heer Adam Mens' uit een roman van Galsworthy werkelijk een en hetzelfde wezen?

Honderden jaren was de algemene wetenschappelijke opvatting dat de mens iets bepaalds zou zijn en dat hij bepaald, dat wil zeggen gedefiniëerd kon worden. De mens scheen al net zo definitief en onmiskenbaar als alle andere dingen. Speciaal de wetenschappers waren er behoorlijk zeker van dat de mens een stuk natuur was als al het andere. Dus waren ze er zeker van dat hij net zo onderzocht en doorgrond kon worden. Nadat enige honderden jaren voortdurend werd geleerd dat dezelfde natuurwetenschappelijke methode ook op de mens van toepassing is, 'net als al het andere', werd het uiteindelijk een wetenschappelijk dogma. Niemand heeft daar ooit tegen geprotesteerd.

Ik protesteer er nadrukkelijk tegen. Mijn hele leven heeft deze methode: een mens als al het andere te behandelen, mijn verwondering gewekt. Nu begin ik in te zien waarom Meneer Iedereen van Bernard Shaw niet werkelijk mijn broeder is en waarom de medemens het wel is. Ik begin te begrijpen waarom bijvoorbeeld J.H. Rousseau en Thomas Paine de weg hebben geëffend voor zowel Stalin als Hitler.

1 Eugen Rosenstock Huessy's eerste hoofdstuk en probleemstelling in *The multiformity of men*, 1936/1974 en zijn eigen vertaling daarvan in *Der Unbezahlbare Mensch*, 1955

Ik val de these van de uniformiteit van de mens aan. Ik val de vooronderstelling aan dat de regel: A is gelijk aan A, kan worden toegepast op mensen. Ik val de dogmatische zelfgenoegzaamheid aan, waarmee we de mensheid gelijk aan al het andere behandelen. Desalniettemin ben ik meer dan ooit overtuigd van de eenheid, het gemeenschappelijke doel en gemeenschappelijke bestemming van alle mensen en van de dringende noodzaak, de menselijkheid te herstellen.

Waarschijnlijk hangt mijn probleem op de een of andere manier samen met de chaotische verwarring van onze politieke wereld. Per slot ben ik de tijdgenoot van oorlogen, revoluties, pogroms, hongersnood en economische crises. De chaotische radeloosheid met betrekking tot mensen is overal heel groot. Met mijn open bekentenis een probleem te zien waar de dogmaticus er nog nooit een gezien heeft, en mijn intense zoektocht naar een oplossing, kan deze er fijntjes op wijzen dat mijn geest en mijn passie kennelijk niet in staat waren voldoende afstand te bewaren en mij niet te laten aansteken door de epidemische verwarring.

De dogmatische wetenschapper is zelf volstrekt niet in de war. Hem is elk ding en ieder mens absoluut helder. Hij is gelukkiger dan ik met mijn dilemma. Hij heeft nooit getwijfeld aan zijn hoogste principe dat de mens een vastomlijnd object van wetenschap en research is.

Maar afwezigheid van twijfel en ongestoord geluk zijn zelden de bondgenoten van wetenschappelijke vooruitgang. Altijd komt eerst onbehagen over het tot dan toe heersende dogma. En ik meen dat ik niet de enige ben die zich niet meer goed voelt bij het heersende dogma over de natuur van de mens. Op dit punt verliezen hele volkeren hun zekerheid. Een wervelwind van kwade geesten schudt aan de grondvesten van de menselijke samenleving, omdat een oud dogma – behalve door zijn hogepriesters, de specialisten in de verschillende 'mens'-wetenschappen – niet meer wordt geloofd. Hun oprechtheid en standvastigheid respecteer ik, en ik heb alle waardering voor hun eerlijke overtuiging dat ze in dit politieke en sociale dolhuis de enigen zijn die geestelijk gezond en nuchter blijven.

Maar onze wereld stort in elkaar omdat sommige wezenlijke denkfouten over mensen als wetenschap worden aangenomen.

Ik ben het volstrekt eens met de dogmatici dat er geen wetenschappelijk antwoord kan worden gegeven onder druk of toegevend aan bijgeloof en populaire wensdromen. Maar het gaat er niet om te kiezen tussen de republiek der geleerden en het politieke dogma van het communisme of fascisme. De keuze ligt tussen het valse zelfvertrouwen van wetenschappers die geloven dat de mens voor eens en altijd vast ligt als deel van de natuur en de schoorvoetende erkenning dat we daar geen harde uitspraken over kunnen doen. Het lijkt mij dat alleen iemand die openlijk toegeeft dat hij net zo verward is als zijn medemens en dat hij werkt onder de druk van een mogelijke ineenstorting van onze samenleving, erop kan hopen wetenschappelijke antwoorden te vinden die tot nieuwe fundering van ons sociale gebouw kunnen bijdragen.

Ik geef daarom toe dat *multiformis proditoris, ars ut artem falleret*[2] deze gedachten over de 'veelvormigheid van de mens', dat wil zeggen over de rijkdom aan vormen van de samenleving, werden gedacht.

2 'Verraderlijke vormenrijkdom, versplinter onder onze list'. Uit de passiehymne van Venantius Fortunatus (536-610 AD), dichter aan het Merovingische hof en later bisschop van Poitiers.

De Oogst van de Bijbel

Bas Leenman

Zaaien of Oogsten? I

Heft uwe ogen op en aanschouwt de landen: want zij zijn reeds wit om te oogsten. Leven wij werkelijk in de oogsttijd? In ieder geval ervaren wij het niet zo. Zelfs niet in onze beste pogingen, zelfs niet daar waar wij als christenen of als kerk naar buiten treden; we blijken op *zaaien* te zijn ingesteld, *niet* op oogsten. De grote evangelisatiecampagnes die we hier en daar sinds 1945 in Nederland gehad hebben, droegen de typerende naam van 'zaaiweken'. Zou daar misschien mee samen hangen dat ze naar hun resultaten meer weg hadden van aren lezen dan van oogst binnen halen? Velden, wit om te oogsten! Wie gelooft het werkelijk? Voorzover we op een goede dag door dit woord gepakt worden, begint onmiddellijk het misverstand: we verstaan het als een opdracht tot... zaaien! We verstaan het als een opwekking tot evangeliseren, terwijl dat misschien juist door dit woord geoordeeld wordt. De zaak staat op zijn kop: we zaaien en wekken op tot zaaien, terwijl het tijd is om te oogsten. En de tekenen der tijden ontgaan ons, er zit oogst in de lucht, maar we zien het niet, omdat we van zaaidenkbeelden vervuld zijn, we besteden onze energie aan het vinden van nieuwe zaaimethoden, aan het 'proberen' van allerlei andere benaderingen.

Het misverstand gaat zo diep dat zelfs de gelijkenis van De Zaaier erdoor verduisterd is. Is het niet gangbaar geworden deze gelijkenis te verstaan alsof het Evangelie het zaad is? Een vluchtige lezing schijnt dat te rechtvaardigen; maar het is schijn. Het zaad dat zijn de mènsen, de mensen in wier harten het Woord Gods gezaaid is, en deze mènsen vallen dan zelf hetzij in de goede aarde, hetzij op de weg of onder de doornen. De akker is niet ons hart: de akker is de wereld en wij zijn het zaad in die akker. Niet voor niets volgt bij alle drie de evangelisten die deze gelijkenis vertellen, onmiddellijk daarop de gelijkenis van het zaad in de aarde, waar deze betekenisvolle woorden in staan: 'Want de aarde brengt vanzelf vruchten voort; terwijl de zaaier slaapt en opstaat, en hij weet zelf niet hoe dat gebeurt'. Er zijn en er worden mènsen gezaaid in de akker der wereld, en die akker brengt vanzelf vruchten voort: velden wit om te oogsten en het vreemde: de oogst wordt niet binnengehaald, de oogst staat te verrotten op het land. De oogst, dat is de voleinding der wereld. Wij leven in de voleinding der wereld, maar we doen alsof dat een zaak van later is. Daarom horen we niet het hijgen en zuchten naar de sikkel. De wereld staat als een gebogen halm, zwaar doorgebogen vanwege de gezette korrels. Is het geen zonde, geen ontzettende zonde, dat onze hoogste christelijke activiteit dan is dat wij proberen te zaaien en anderen opwekken te zaaien, terwijl de oogst staat te verrotten bij gebrek aan maaiers?

Ik moet het wat concreter zeggen. Wat zijn vandaag de tekenen der tijden? Ik noem er drie. Ze liggen niet voor het grijpen, maar geldt dat niet voor ieder teken?

Ik noem er drie. En misschien is het niet toevallig dat er zich maar drie aan ons opdringen. Het zijn de tekenen van Gods aanwezigheid in de wereld, en is God niet vanouds als een Drie-enig God ervaren? Tekenen der tijden: de wereld hijgt naar rust, de wereld zucht onder haar vergeefse offers, en de wereld roept om broederschap. Is dat niet belachelijk? Pleit alles er niet voor om het precies andersom te zeggen, n.l. dat de wereld nog nooit zo rusteloos geweest is als tegenwoordig. Dat zij in de grootste onbewogenheid haar offers voor haar doelstellingen brengt, en de bereidheid tot broederschap ten enenmale mist?

Inderdaad, maar deze zelfde tegenspraak kunnen we inzetten tegen het woord van Paulus: 'dat het ganse schepsel, als met opgestoken hoofde, de openbaring der kinderen Gods verwacht. Want *wij* weten, dat tot nu toe de ganse

schepping in al haar delen zucht en in barensnood is.' Was dat met feiten te staven? En als Paulus Europa hoort roepen in dat gezicht van de man te Troas, blijkt hij dan welkom te zijn? Niet in het minst en toch heeft hij het roepen en zuchten van Europa gehoord, het 'Kom over en help ons'.

De volgende maal over deze drie genoemde tekenen en over de roeping van de Gemeente tot oogsten.

Zaaien of Oogsten? II

Heft uwe ogen op en aanschouwt de landen: want zij zijn reeds wit om te oogsten. Valt er vandaag te oogsten? Zijn ook in onze eeuw de landen wit? En zo ja, is dat een algemeen gezegde, dat in z'n algemeenheid juist 'nergens' op slaat, of valt er werkelijk oogst te 'zien', is in de wereld inderdaad zaad opgekomen dat nu boven de grond gekomen is en vrucht heeft gezet?

Valt er ook in onze tijd een roep te horen: 'Kom over en help ons'? Let wel, niet een algeméne roep, maar een werkelijk hoorbare, voor de Gemeente hoorbare roep die ergens vandaan komt? Paulus hoorde niet de mens-in-het-algemeen roepen, het was een Griek die riep. Niet Azië riep maar Europa. Aan het gezicht te Troas gaat vooraf 'dat zij van den Heiligen Geest verhinderd werden het Woord in Azië te spreken'.

De vorige maal noemde ik een drievoudige roep van onze moderne wereld: zij roept om rust, zij roept om verlossing van haar vergeefse offers, zij roept om broederschap. Nogmaals ten overvloede: de wereld weet daar zelf niet van, zij zal niet toegeven dat zij in nood verkeert en om hulp roept, evenmin als het Griekenland uit de dagen van Paulus wist, dat het zelf Paulus geroepen had. Griekenland had voor Paulus geen andere ontvangst dan een gevangenis.

Het is dus niet de vraag of het (drievoudige) roepen dat misschien heden uit de wereld tot de Gemeente komt als 'feitelijk' roepen te registreren valt. Er valt niets te registeren. Het ligt in het klimaat van de droom, het gezicht, het visioen. Paulus zag in de nacht een gezicht waarin hij, Paulus, geroepen werd te hulp te komen. De vraag is of wij, de kinderen van Paulus, in de nacht van deze eeuw opnieuw gezichten zien.

We kunnen het niet waarmaken, als we menen een drievoudig roepen te horen. We kunnen slechts vertellen wat we menen te horen en elkander vragen wat u daarvan denkt. Vertellen wat we menen te horen:

1. De wereld roept dan allereerst om rust.
Lijkt het niet precies andersom, lijkt het niet alsof de wereld bij onrust zweert?

Rusteloosheid is een typerende trek van de 20e eeuw; rusteloos is de mode in de kleding; rusteloos is de productie van goederen; nauwelijks is het ene type auto, radio, enz. aan de markt of het is intussen al vervangen door het andere; nauwelijks is er een nieuwe machine vervaardigd, of hij dreigt al ouderwets en uit de tijd te zijn. Rusteloos is de moderne muziek; rusteloosheid kenmerkt de moderne dichter; kortademig is het ritme van zijn gedicht. Rusteloos is het stads- en straatbeeld, het arbeidsproces, de moderne wetenschap; zij jaagt de ontwikkeling op in ongekend tempo. Rusteloos zijn de mensen.

De wereld roept om rust? We horen wel de snelle hartslag van het hedendaagse leven, de gejaagde ademhaling van de moderne maatschappij; altijd in tijdnood, voortdurend in uiterste inspanning om de ontwikkeling bij te houden. Maar roept zij werkelijk om rust?

Nee, niet in de feitelijke zin van het woord. Maar de kinderen van Paulus zien en horen meer dan er voor de wereld zelf te zien en te horen valt. De Gemeente van Jezus ziet en hoort de Geest aanwezig die het koren op de akker der wereld doet rijpen. De Gemeente ziet symptomen, die het karakter van een 'gezicht' krijgen.

De Geest doet het koren rijpen. De Geest drijft de wereld op naar een crisis inzake de Rust. Een crisis: de Rust wordt òf de grote genezing òf ze wordt dodelijk.

We noemen twee symptomen van deze crisis: het verschijnsel *vakantie* en het naderen van de z.g. *automatisering*.

Het verschijnsel vakantie: Vakantie is een typisch modern verschijnsel. Het is een inwendige correctie van het leven zelf op de Ontkenning van onze moderne Maatschappij dat Rust de onderbouw van het leven is. Onze Maatschappij ontkent dat. Zij voert een strijd om het bestaan, zij gaat er vanuit dat haar bestaan belaagd wordt. Zij gaat niet van rust en vrede uit, integendeel: de Rust is juist haar doelstelling waarheen zij zich strijdend en werkend een weg baant. Wie zo leeft verkracht het leven. Als de Bijbel open-baart dat de vrijheid en de feestdag het gebint van het leven vormen, en men ontkent dat, dan is men niet zozeer in strijd met de Bijbel als wel met het leven zelf. Want het leven staat aan Gods kant. Het leven is Schepping, dat wil zeggen: het is aangelegd op het Koninkrijk Gods. En in het Koninkrijk Gods staat de tijd in het teken van de vrijheid en de feestdag. Wie dat negeert, komt met het leven zelf in strijd.

De afgewezen vrijheid komt in de vermomming van een vrije tijdsprobleem weer door de achterdeur binnen en de weggedrongen feestdag komt zich vermomd weer aandienen in de vorm van vakantie. Door de vermomming heen herkennen we nog de feestdag: vakantie heeft een feestelijke klank. Maar we schrikken tegelijk van de vermomming: De feestdag was gevulde tijd, hij legde zijn eigen klimaat over ons heen. De feestdag was heilig van nature. De feestdag was niet van ons. De vakantiedag wel. Het is ?nze, het is mijn vakantie. Vakantie komt ongevuld en neutraal, haar Engelse naam *holiday* herinnert nog aan de holy days, de heilige feestdagen van het Christendom. Kent ook de vakantie deze heiligheid? Dat wij plegen te spreken van het 'doorbrengen' van onze vakantie, wijst niet in die richting. Feesttijd wordt er niet doorgebracht, feesten worden gevierd!

Dat vakantie als verschijnsel opkwam, is de reactie van het leven zelf op het wegvallen der feestdagen. Daarom is vakantie een crisisverschijnsel: het leven zelf dringt ons daarmee toch weer het zoeken naar aparte, gevulde, heilige dagen op. De feestdag laat zich niet verdringen, in zijn vermomming van vakantie vecht hij om herkenning, wil hij dwingen te zoeken naar werkelijk vrijheid en echte rust.

Dat wordt nog acuter in het naderen der automatisering. De tijd zelf (onder regie van de Geest) voert de wereld naar het punt waar het ontbreken van wezenlijke rust dodelijk wordt, waar de vrije tijd een oordeel wordt: radicale genezing òf radicale ondergang. De wereld voelt dat naderen. Niet voor niets staan de discussies rond de opkomende automatisering in het teken der nervositeit.

Een Gemeente met fijne zintuigen zou misschien kunnen horen hoe achter de verschijnselen van rusteloosheid de wereld hijgt naar rust. Haar rusteloosheid is een verschijnsel, het is schijn. En schijn bedriegt. De wereld bedriegt zichzelf. Zij neemt haar eigen rusteloosheid als een op zichzelf staande zaak. Zij ziet niet dat het ruste-loosheid is, dat de Rust van de Schepping met haar vecht, dat de *ruste*loosheid haar wordt opgedrongen, zolang zij niet de Rust binnenhaalt. De wereld bedriegt zichzelf. Ook ons? Zullen ook wij de verschijnselen van haar rusteloosheid als op zichzelf staande zaken zien? Graaien in haar open wonde, en haar ziekte ten toon stellen? Prediken dat zij rust nodig heeft? Maar daarmee zijn wij niet in de weg van Christus. Hij heeft de wereld niet gepredikt dat zij rust nodig heeft. Hij heeft haar rust gebracht en zo haar onrust weggedragen. Dat de wereld rusteloos is weet zij allang. Zij analyseert zichzelf haarfijn en voortdurend. Maar wat rust is weet zij niet, daarom blijft haar onrust haar als on-rust verborgen. Wat rust is weet zij niet. Dat moet haar voorgeleefd en voorgezegd worden. De Gemeente die dat zou doen, zou oogst kunnen binnenhalen; zij zou bekering en opademing bewerken waaruit te Zijner tijd weer feestdagen zouden ontstaan.

'Kom over, en help ons'. De Geest roept om een gemeente die de wereld voorleeft en voorzegt wat rust is. Of de Gemeente dat kan? Dat is een klemmende vraag. In tal van uitingen in het leven en denken van de Kerk blijkt dat wijzèlf niet weten wat rust is. Wij weten het hoogstens voor het z.g. persoonlijke leven.

Maar Rust als fundament van het héle leven, rust als ontkenning van de strijd om het bestaan, rust en vrede voor de ànder als doel van alle economie en politiek? Of wij daar weet van hebben? Een volgende maal over de hiermee verbonden roep om Broederschap en de roep om de bevrijding van het alles wegvretende offer.

Zaaien of Oogsten? III

Heft uwe ogen op en aanschouwt de landen: want zij zijn reeds wit om te oogsten. – We waren met de vraag bezig of wij en de kerk nog wel raad weten met het woord van Jezus dat de velden wit zijn om te oogsten. We signaleerden het verschijnsel dat de Kerk haar werk in de wereld benoemt met de termen die aan het zaaien zijn ontleend, terwijl de Schrift zelf uitdrukkingen van de oogst aanwendt.

In de Schrift is God midden in de wereld bezig en roept Hij vanuit de nood der mensen 'Kom over en help ons!' We stelden de vraag of mogelijkerwijze God ook nu nog midden in de wereld bezig is, en of het misschien zou kunnen zijn dat ook nu vanuit de noodsituatie der mensen deze roep om hulp van Godswege tot ons komt. We hoorden dat het in de Schrift niet om een vaag, algemeen, ongelokaliseerd roepen gaat, maar om een zeer bepaalde, ergens-vandaan-komende noodkreet. (God riep Paulus destijds niet vanuit Azië, maar Hij riep zeer bepaald vanuit Europa. Hand. 16: 7, 8, 9.)

Wij meenden dit roepen Gods vandaag te horen in een drievoudige weerkaatsing van het zuchten der wereld; een zuchten om rust, een zuchten om broederschap, een zuchten om het rechte offer. We zijn ingegaan op dit roepen om rust. We willen nu ingaan op het zuchten der wereld om broederschap.

Nogmaals ten overvloede: De wereld is zich van dit roepen niet bewust. De wereld wil het zelfs niet waar hebben, evenmin als het Macedonië uit Paulus' dagen tot de erkenning kon komen dat zijzelf hem geroepen had.

De wereld van vandaag hijgt naar broederschap, al is de schijn ook nog zo tegen. We noemen enkele symptomen: Een van de jongste wetenschappen draagt de naam 'Sociologie'. Dat is letterlijk: de leer van de metgezel. De loop der dingen zelf heeft deze wetenschap opgeroepen. De tijd zelf heeft de wereld in een situatie gebracht waarin de ene mens zich aan de andere mens begint op te dringen als metgezel, als naaste, als broeder. Tal van verschijnselen signaleren dat: De laatste honderd jaren zijn het Socialisme en het Communisme opgekomen. (Let op de namen!! Daar ligt hun hunkering naar gemeenschap in!) Binnen hun werkingssfeer kwam een bepaald woord in het centrum: het woord 'kameraad'. Zo spraken en spreken ze elkander aan. Laat niemand daar schamper over doen. Het gaat er hier niet om wat men daarvan waargemaakt heeft, het gaat ons er hier alleen om te wijzen op de diepe hunkering die daar achter lag. Een zuchten om broederschap.

Maar er was geen Gemeente die hoorde dat God zelf in dat roepen betrokken was. In de vorige eeuw heeft de arme 'broeder' zich tevergeefs aangediend. Zijn roep werd niet vernomen. De Gemeente ging niet 'over om hem te helpen'. Dan gaat het leven zich wreken. Want omdat het leven door de Vader van de Here Jezus Christus is geschapen, is het aangelegd op broederschap. Waar dat niet wordt gegeven, wordt het beloftevolle bewegen tot een angstaanjagende aardbeving: uit dit niet horen van de zuchtende broeder is het wereldcommunisme ontstaan. De vraag van de arme broeder, die aanvankelijk een vraag was op dorpsniveau, heeft zich vandaag toegespitst op wereldniveau. Zij is tot crisis geworden; ontwijken is niet meer mogelijk, het is nu ?f er aan genezen, ?f er aan ten onder gaan.

De wereld staat vandaag onontkoombaar voor de vraag van de broederschap. Tal van verschijnselen signaleren het: Ik noem de Novib. Dat is niet een zaak van de kerk, maar van het volk. Het is uit het volk opgekomen. Tijdverschijnsel over

de gehele wereld. De welvarende naties moeten onderontwikkelde gebieden helpen. De situatie gebiedt het. De motieven waaruit zij het doen, doen hier niet terzake. Het feit dat zij door de loop der gebeurtenissen ertoe gedw?ngen worden is zo tekenend. Ik noem nog een symptoom: De industrie kan er vandaag niet meer van tussen zich bezig te houden met de z.g. Human relations. Alweer: de motieven waaruit zij dat doet, doen hier niet terzake. Het feit dat de loop der ontwikkeling haar onontkoombaar voor dit punt stelt, is zo veelzeggend. De tijd zelf stelt de niet gehoorde vraag van de broederschap overal onontkoombaar aan de orde. Mensen en volken worden met elkaar geconfronteerd. Onontwijkbaar wordt de wereld in de crisis gebracht: ?f broederschap ?f aan elkaar ten ondergaan.

In deze dwangpositie tast de wereld naar broederschap. Of zij het zal vinden? De oogst is al zover gerijpt dat de wereld al weet dat welvaart en bezit er om des eigen levens wille ook is voor de ander, al zover gerijpt dat zij al weet dat de andere mens en het andere volk niet ontweken kunnen worden.

De Gemeente van Christus zou kunnen oogsten, als zij midden in de wereld voorleefde en voorzegde wat broederschap is. Maar al weer is het de vraag, of wij het zelf ontvangen hebben. De broederschap hangt onlosmakelijk samen met het weten van de rust. De rust als de bodem waarop wij leven. Wie niet gekomen is tot de ontdekking dat het leven (ook het politieke, maatschappelijke en economische leven) in God verankerd ligt, wie dat niet gelooft kan niet tot broederschap komen, want hij kan zichzelf niet uitleveren. Eigen zelfstandigheid aan een ander verliezen is de weg van een liefde, die offeren kan (zelfs de eigenstandigheid en de eigen naam) omdat zij weet van dubbel ontvangen. In de Schrift wordt de mensheid voortdurend gezien onder het teken van de vrouw (In de sprookjes ook! De prinses). Waarom? Misschien omdat juist aan de vrouw duidelijk wordt waarom het gaat? Als de vrouw liefkrijgt geeft zij haar eigen zelfstandigheid en zelfs haar eigen naam prijs. Haar liefde is sterk genoeg om te verdragen dat haar zelfstandigheid en naam worden verslonden door hem wie haar liefde geldt.

De Gemeente zou kunnen oogsten als zij midden in de wereld onder het teken van de vrouw zou durven leven. Als zij 'Jonkvrouw Israëls', 'Dochter Sions' durfde zijn. Als zij vanuit de liefde haar naam en zelfstandigheid zou durven prijsgeven. Aan wie? U zult zeggen: aan God! De Jonkvrouw Israëls, de Gemeente van Christus, heeft toch haar hart verpand aan Bruidegom Messias? Inderdaad, maar die Bruidegom ontmoet haar op al haar wegen voortdurend onder het teken van in nood verkerende mensen en volken. Hoe ontdekkend is in dit verband die gelijkenis uit Matth. 25 over het 'Here, wanneer hebben wij U gezien...?'

In nood verkerende mensen en volken wil nog niet zeggen dat het dan ook lieve, sympathieke volken zijn. Het zou kunnen zijn dat Jezus Christus vanuit Rusland of vanuit Indonesië om liefde vraagt die haar zelfstandigheid en naam durft prijs te geven. Want dubbel ontvangt die mens, dat volk, dat zijn ziel heeft durven uitstorten in de dood.

Echte broederschap verwerkelijkt zich in het volgen van Christus op Zijn Offerweg.

De volgende maal over de roep van de wereld om het echte offer.

Zaaien of Oogsten? IV

Heft uwe ogen op en aanschouwt de landen: want zij zijn reeds wit om te oogsten. – We stelden het verstaan van deze tijd aan de orde. Wat zijn vandaag de tekenen der tijden? Vanuit welke nood klinkt er een roep Gods tot de Gemeente? We noemden de roep om rust en de roep om broederschap. Als derde nu de roep om het echte offer.

Merkwaardig hoe in deze godloze tijd het woord 'offer' zich allerwege opdringt. Elke dag lezen we in de krant de slachtoffers van het verkeer. Men spreekt van de

enorme offers die men zich moet getroosten als volken om een eventuele oorlog buiten de deur te kunnen houden. In de economie spreekt men van noodzakelijke offers voor het verkrijgen van economisch nut.

Voor wie mocht menen dat offeren een godsdienstige aangelegenheid is kan de dagelijkse taal verhelderend werken. Offeren is blijkbaar iets wat de mens niet kan ontgaan. De wereld offert niet uit plezier haar slachtoffers aan het verkeer, zij brengt niet met vreugde haar offers voor de vrede, en haar economische offers zijn bittere noodzaak. Offeren is blijkbaar een niet te ontgane bittere noodzaak voor de mens. Dat was het voor de primitieve mens ook. Die offerde ook niet bij algemeen besluit. Of op grond van een bepaalde levensbeschouwing of theorie.

O nee, hij had geofferd voor hij goed en wel wist; hij offerde omdat hij moest, omdat het een innerlijke noodzaak was, een innerlijk reageren op wat het leven buiten hem eiste. Door middel van het offer probeerde hij zonder kleerscheuren de afstand tussen zichzelf en dat harde leven te overbruggen. Hij ervaarde het leven als een wijdgeopende drakenmuil, die hij voortdurend moest vullen om niet zelf vermalen te worden.

Is het niet merkwaardig dat vrijwel alle volken altijd hun eerstgeborenen hebben geofferd? Omdat ze niet van hun kinderen hielden? Neen, omdat ze dat ondergingen als een *moeten*. Een modern mens pleegt dat primitief te noemen. Maar deden en doen de moderne volken niet precies hetzelfde? Waren het niet de eerstgeboren jongens die als soldaat op moesten komen, en als zij na de oorlog niet terugkeerden, heten zij dan niet de slachtoffers van de oorlog? Dat offer is al maar groter geworden, zodat het nu al niet meer beperkt is tot de eerstgeborenen alleen, het greep steeds verder om zich heen zodat de offeraar zelf (het volk) zich achter zijn vooruitgeschoven zonen toch niet meer veilig voelt. Offeren behoort blijkbaar tot het leven. Het leven dwingt ertoe. Wat wil het leven dan? Is het leven inderdaad een hongerige draak? Of is het leven schepping? Is het leven de liefde die roept om ons zelf, is het de werkelijkheid Gods die roept om de overgave van de mens? Dan zou het zijn zoals in het huwelijk. Daar kan geen der 'wederhelften' zich veroorloven zelfstandig te blijven. Een man kan het een poos proberen: in plaats van zichzelf te geven, zijn zelfstandigheid te kopen met dure cadeaus, de afstand tot de andere helft niet zelf af te leggen 'opdat zij samen één zijn', maar die afstand te overbruggen met dure cadeaus. Daar hebt U het offer, het vergeefse offer, want het helpt niet: vroeg of laat valt hij uit het huwelijk, breekt het huwelijk onder zijn handen kapot. Hij had iets heel anders moeten offeren. Hij had zichzèlf moeten geven, hij had uit zijn huid moeten kruipen (dat is de zin der besnijdenis) en aan zijn eigen leven moeten verzaken om samen het leven te vinden, aan gene zijde van de afbrokkeling van zijn eigen zelfstandigheid.

'Ik ben de weg, de waarheid en het leven'. Het leven is de werkelijkheid Gods die roept om het naderen van de mens. Namelijk om dat naderen waarbij onze eigen zelfstandigheid sterft. Daarom wist een Israëliet dat het naderen van God zijn sterven betekende. Want God komt als Wederhelft, die roept om een andere helft, om samen één (dat is de verzoening; Eng. 'atonement' = tot één gemaakt) te kunnen zijn. Die roep, die zuiging van het leven, omdat het tenslotte Gods werkelijkheid is, ondergaat de mens. En hij antwoordt erop. Maar hij antwoordt verkeerd. Hij geeft juist niet het antwoord met zichzelf, hij gaat geschenken (dat is letterlijk het woord dat de Bijbel voor het offer gebruikt in Gen. 4) hij gaat geschenken geven om het te kunnen afkopen, om toch vooral te kunnen blijven wie en wat men is.

Jezus Christus heeft het anders gedaan. Hij heeft verstaan wat er gevraagd wordt, Hij heeft de zin van al die Oudtestamentische offers met kloppend hart verstaan: Hij moest zichzelf geven, de afstand tot God afleggen door zelf te gaan, door zelf één te worden met God, door op die weg Zijn zelfstandigheid, Zijn eigen leven te verliezen, zich de huid te laten doorboren en doorsteken zodat Zijn bloed (= leven) vrij kon komen voor God. God toornt op het willen blijven in

onze huid. Die toorn heeft Jezus ondergaan en gedragen, zodat Zijn leven vrijkwam.

O, diepte des rijkdoms: Hij was voor de anderen tegelijk het offer dat zij (ongeweten) brachten. Een offer wordt gebracht om er zelf het leven af te brengen. Alle lijnen kruisen in Hem. Hij gaat vrijwillig en Hij wordt gedwongen. Het is Zijn daad en het is hun lot; het is hun daad en het is Zijn lot.

Het offeren van Jezus maakt alle offers overbodig. Ook de slachtoffers van het verkeer, en de offers voor de vrede. Mits de Gemeente de werking van het offer voortzet. Mits zij ook in deze zin Lichaam van Christus zijn. Mits de Gemeente voortdurend plaatsvervangend niet alleen alles wat haar lief is, maar vooral zichzelf durft te verliezen opdat zij het leven voor velen mag winnen. Tekenen der tijden verstaan. De tijd. God zelf, roept om een Gemeente die het offer van Christus in werking stelt overal in het leven. Een gemeente die weet en durft te leven dat alles wat wij krampachtig willen beveiligen, ten kostte van veel offers, tenslotte toch aan den dood zal vervallen. De weg van Christus is ook de weg voor de politiek, ook de weg voor de volkenwereld. Het is de weg voor de gemeenschap van mens tot mens, die langs andere weg alleen maar offers zal vragen en nooit komen zal. Het is de weg van de liefde, die het eigen leven prijs durft te geven om het nieuw en anders te ontvangen.

De wereld zucht onder haar vergeefse offers. Maar zij weet het niet. Misschien zijn wij zelf ook wereld geworden, Heer, verlos ons dan, opdat de Weg van Christus weer zichtbaar worde in het leven.

NOODZAAK VOOR DE INDUSTRIE OM DE KERK TE ONTMOETEN?

Bas Leenman

U zult U misschien hebben afgevraagd of dit thema wel ernstig gemeend kan zijn. Noodzaak voor de Industrie om de Kerk te ontmoeten? Dat kan toch hoogstens bedoeld zijn als: noodzaak voor de *mensen*, de *mensen* die daar werkzaam zijn? En zelfs dan zou het thema nog zeer aanvechtbaar zijn.

Ik moet ermee voor de dag komen dat het thema inderdaad ernstig gemeend is. Wij willen in alle ernst de vraag aan de orde stellen, of er noodzaak is voor de Industrie-als-zodanig om de Kerk te ontmoeten. We willen het aftasten aan de ontwikkeling van de Industrie zelf. We willen ons daarmee tegelijk het pad afsnijden om via de een of andere stichtelijke paardensprong te concluderen dat de Industrie natúúrlijk de Kerk moet ontmoeten. Dat is allerminst natuurlijk. Zulk een gedachtegang wekt alleen maar verzet.

Het gaat om de ontwikkeling in de Industrie zelf. Liggen daar factoren die de Industrie van binnenuit noodzaken zich te interesseren voor ook andere dan de zogenaamd zuiver industriële aangelegenheden.

We willen de vraag aan de orde stellen, of de Industrie op een punt is aangekomen waar zij uit lijfsbehoud levenssappen moet opnemen die *niet* stammen uit de wetenschappen en de techniek, levenssappen die *niet* stammen uit haar eigen geschiedenis.

Om misverstand te voorkomen: wij willen graag voorop stellen dat de Industrie de Kerk *niet* nodig heeft. De Industrie is een mondige verschijning. Zij weet zelf hoe zij rubber, textiel, radiotoestellen of metaalwaren moet maken en aan de markt moet brengen. Voorzover daarbij problemen rijzen, kan zij bij niemand beter dan bij zichzelf te rade gaan. De Kerk ligt daarbij totaal buiten haar gezichtsveld. En terecht! Zij kàn de Kerk daarbij niet gebruiken.

In één van de industriegebieden van ons land hebben de kerken zich een paar jaar geleden tot de Industrie gewend met het verzoek de Zondagsarbeid zoveel mogelijk te keren. Zulk een verzoek is een slag in de lucht. De Industrie bevindt zich op een zeer bepaalde, onomkeerbare weg. Men kan haar niet vanaf een totaal andere weg toeroepen dat een bepaalde ontwikkeling minder gewenst is, of 'niet mag'. De Industrie als zodanig is niet geïnteresseerd in een ethiek van buitenaf. Ze héeft wel ethiek, of liever gezegd 'ethos'. Wat mag of niet mag heeft zij geleerd, al doende geleerd, uit wat kan en niet kan. De Industrie leert uit de feiten. De kennis van wat kan en wat niet kan, die zij uit ervaring heeft opgedaan, die kennis functioneert *daarna* in de Industrie als ethos, als moraalregel van wat mag en wat niet mag. Er màg in de Industrie geen minderwaardig product gemaakt worden. De ervaring heeft bewezen dat een onderneming daarmee de markt verliest. Er màg niet honds tegen ondergeschikten worden opgetreden, want het *kan niet*. De ervaring heeft bewezen dat het averechts werkt, averechts naar buiten: het tast de naam aan die de onderneming naar buiten toe nodig heeft, en het tast daar binnen het bedrijf het klimaat aan, dat voor de arbeid nodig is.

Wij willen uitdrukkelijk vaststellen dat ethos-uit-ervaring *niets* minderwaardigs heeft. *Alle* ethiek wordt geboren uit ervaring. Daarom mogen we het niet met de naam 'opportunisme' bestempelen. Als de baas of de chef van vandaag kameraadschappelijker en vriendelijker is dan de baas of de chef van 50 of 100 jaar geleden, dan is dat geen opportunisme. Láát hij het geleerd hebben van buitenaf, vanuit de ontwikkeling van de Industrie zelf. Heeft die ontwikkeling niet werkelijk een ander type baas en een ander type chef naar voren gebracht? Vanuit de feiten! Niet vanuit een levensbeschouwing. De Industrie heeft geen

levensbeschouwing. Kàn die ook niet hebben. Zij rekent met feiten. Daaruit bouwt zij haar regels op. Zij heeft de Kerk niet nodig. Zij wil wel met de Kerk in gesprek treden over industriële problemen, maar dat is meer terwille van de Kerk dan terwille van zichzelf.

Daarom als voorlopige conclusie: De Industrie heeft de Kerk *niet* nodig. Ook in landen waar het Christendom niet heeft bestaan of verdwenen is, bloeit de Industrie. Zij is een mondige, volwassen verschijning. Onafhankelijk van de Kerk.

Er is echter gelijktijdig met de moderne Industrie en uit hetzelfde klimaat afkomstig, nòg een nieuwe verschijning de menselijke geschiedenis binnengetreden: de *moderne maatschappij*! De Industrie en de moderne Maatschappij zijn bijzonder met elkaar verweven, misschien is geen enkel verschijnsel zo wezenlijk voor de Maatschappij als juist de Industrie. De Industrie is niet zomaar een verschijnsel onder andere. We kunnen niet zeggen dat de moderne Maatschappij allerlei facetten heeft: de sport, de nozem, het moderne verkeer, de massa-communicatiemiddelen en óók de Industrie. De Industrie is een *primair* verschijnsel. Pas in het tijdperk van de Industie kon al dat andere ontstaan. De moderne Maatschappij wordt terecht wel aangeduid met de naam *industriële maatschappij* of *arbeids maatschappij*. We kunnen haar niet met hetzelfde recht 'vrijetijdsmaatschappij' of 'communicatie-maatschappij' noemen. Haar voornaamste kenmerk is de arbeid. Arbeid in de breedste zin van het woord: *het leven regelend en handelend tegemoettredend*.

Dat gebeurde vroeger niet. De mens van vroeger bad, waar de mens van vandaag handelt. Heerste er in de Middeleeuwen hongersnood, dan werd er gebeden. Heerst er vandaag hongersnood, dan worden er maatregelen genomen. De gezinsgrootte was vroeger een goddelijke, tegenwoordig voor een heel groot deel een menselijke zaak. Is dat verlies? Is het winst? De vraag heeft geen zin. Ik kom daar nog op terug.

Waar het om gaat is, dat de moderne Maatschappij *scheppend* de toekomst tegemoet gaat. Scheppend. Handelend. Zij is een industriële Maatschappij, een Arbeidsmaatschappij, zelf al zou de vrije tijd kwantitatief al maar toenemen en het aantal directe arbeidsuren al maar afnemen. De moderne Maatschappij treedt het leven handelend, arbeidend tegemoet. Niet de gevouwen handen van de Kerk, maar de arbeidende handen van de Industrie zijn kenmerkend voor haar. Ieder die uit de verte een moderne stad nadert, kan het opmerken. Het silhouet aan de horizon wordt niet meer beheerst door de kerktoren van vroeger, maar door de arbeidsgebouwen van vandaag. Arbeidsgebouwen in de breedste zin van het woord. Alweer: de vraag of dat een verlies- of winstpunt is, is geen echte vraag. Wat heeft het ons te zèggen? *Dat* is een echte vraag. Ik kom daar nog op terug.

De arbeid is de voornaamste levensader van de moderne Maatschappij. Daarom hangen onze moderne problemen in wezen alle met de arbeid samen. Van dit arbeidskarakter der maatschappij is de Industrie de voornaamste uitingsvorm. De Industrie vormt als het ware de *handen* van de Maatschappij. De Maatschappij die zelf de wereld scheppend verandert. Onder deze handen is de wereld aan het één worden. Uiterlijk. En op een bepaalde wijze ook innerlijk. De Expo van het jaar 2000 zal van de verschillende landen nog nauwelijks andere verscheidenheid te zien kunnen geven dan een verschil in technisch kunnen. Onder onze handen wordt het leven der volken één. Sport en spel zijn in de hele wereld eender geworden. Onder onze handen worden de verkeersmiddelen eender, de communicatiemiddelen eender. Overal komt dezelfde industrie. Overal komen dezelfde wetenschappen. Overal komt hetzelfde onderwijs. Het denken, voorzover het rationeel denken is, wordt eender. Onder onze handen zijn de nationale staten aan het verdwijnen en neemt het aantal talen voortdurend af. Zelfs de gezichten worden eender, schrijft een Oostenrijks psychiater. Is dat een grap? Och, waarom? Hebben gemeenschappelijk lot en gemeenschappelijk kli-

maat al die verschillende gezichten waaruit de bevolking van de Verenigde Staten bestaat, niet iets gemeen-schappelijks gegeven, dat typisch 'Amerikaanse', moeilijk definieerbaar en toch sprekend? Onder onze handen wordt de wereld één. De oorlogen zijn wereldoorlogen geworden. De economie werd wereldeconomie. De belangen vloeien ineen. De belangen van de een worden zozeer de belangen van de ander, dat we een kritiek stadium zijn ingegaan in de verhouding der volken onderling en der mensen onderling.

In het groot geldt het van de volken: Zij moeten òf samenwerken òf aan elkaar te gronde gaan. In het klein geldt het van een bedrijf. In een bedrijf moet niet meer *gewerkt* worden, er moet *samengewerkt* worden. Onder onze eigen handen is de mens zelf tot een opgave geworden. Deze ontwikkeling weerspiegelt zich in het bijzonder in de verschillende leiderstypen die de Industrie achtereenvolgens heeft voortgebracht.

Het begon met de uitvinder, die onmiddellijk naast zich de fabrikant deed opkomen. Zij hadden te maken met het wat en het hoe. Wat en hoe kan er gefabriceerd worden. Zij waren de eerste leidende figuren in de Industrie. De verdergaande ontwikkeling brengt nieuwe opgaven: er moeten arbeidskrachten worden aangetrokken, markten moeten worden ontsloten, het publiek moet worden bewerkt, kapitaal moet worden aangetrokken. enz. Dat brengt een nieuwe leidersfiguur: *de Ondernemer*. De ontwikkeling gaat door: de fabriek zet een heel leger van mensen in. Dat brengt weer een nieuwe leidersfiguur: de *bedrijfsleider*, hij die mensen en machines zo economisch mogelijk moet inzetten en zorgen dat zij zo goed mogelijk functioneren.

De meerhoofdige Directie van de grote industrieën is in zeker zin de weerspiegeling van deze ontwikkeling. Een ontwikkeling die aan de Industrie langzaam maar zeker de mens zelf als opgave opdrong. De *personeelsdirecteur*, resp. de personeelschef met zijn aanverwante afdelingen was de figuur die op de vorige volgde. De ontwikkeling riep hem op. Vanuit honderd en één dingen werd hij noodzakelijk. Dat is typerender dan wanneer hij van buitenaf de Industrie zou zijn binnengekomen, bijvoorbeeld omdat een bepaalde Directie het uit ideële motieven zou doen. Vele mensen vinden iets pas goed als het uit ideële motieven is geboren. De werkelijk belangrijke dingen worden niet uit idealen maar uit de nood geboren. ook de personeelsdirecteur kwam uit noodzaak op.

Langzaam maar zeker werd de mens de nieuwe opgave voor de Industrie. Een Fransman drukte dat eens uit als volgt: 'Tot dusver waren er voor de ondernemer twee methoden om zich te gronde te richten: 1. Als hij niet wist, hoe er geproduceerd moest worden. 2. Als hij niet wist, hoe hij zijn producten aan de man moest brengen. Tegenwoordig is er nog een derde methode: als hij niet weet hoe men mensen behandelt.'

Is daar een methode voor? Bovendien, is het waar? Is de mens zelf een nieuwe opgave voor de Industrie geworden? Ir. Ingen Housz, de vorige president-directeur van de Hoogovens, zei in een rede: 'Als op mijn bedrijf de ware menselijkheid zou heersen, zou ik mij geen ogenblik meer zorgen maken om de productie.' Of de ware menselijkheid de productie zonder meer waarborgt, is weliswaar de vraag, maar naar deze uitspraak schijnt de menselijkheid inderdaad in het geding te zijn. Trouwens, dat de Industrie op een andere wijze dan voorheen met de mens en zijn leven te maken heeft gekregen, blijkt uit tal van symptomen. De Industrie is in steeds sterker mate deel van de Samenleving geworden. Allerlei beroepen, die op het eerste gehoor meer in de Maatschappij dan in de Industrie thuis horen, zijn het bedrijfsleven binnengekomen. De arts, de verpleegster, de psycholoog, de socioloog, de man van het onderwijs (Afd. Training en Vorming). Zelfs de kunstenaar leeft voor een goed deel van opdrachten uit de Industrie. En tenslotte verscheen ook de Kerk binnen het bedrijfsleven. Weliswaar niet in dienst van de Industrie (al komt dat ook voor, bijv. in Amerika) maar er toch niet los van.

We zouden kunnen vragen, wat de Industrie bedoelt met het bieden van deze gelegenheid aan de Kerk. Maar die vraag is niet interessant. We vragen immers

ook niet wat de Industrie ermee bedoelde, toe zij de arts, de psycholoog en de socioloog aantrok. Daar 'bedoelde' zij niets mee. Het moest. Het was noodzaak. De ontwikkeling was zover. Honderd en één dingen riepen om deze figuren. Niet vanuit een levens-beschouwing trok de Industrie deze figuren aan. De Industrie handelt niet vanuit een levensbeschouwing. Die heeft ze niet. Die kàn ze ook niet hebben. Ze handelt uit noodzaak. Uit noodzaak kwam er de arts, de personeelsdienst, de sociale dienst, de psychologische dienst, de afd. Training en Vorming.

Kwam uit diezelfde noodzaak misschien ook de gelegenheid die (merkwaardig genoeg: in vele landen gelijktijdig) door het bedrijfsleven aan de Kerk wordt geboden om... ja, om wat, om *wat* gaat het hier? Ik schort die vraag nog even op.

Blijkbaar is op de verdergaande weg van de Industrie de mèns binnen het gezichtsveld gekomen. Als een nieuw op te lossen probleem. Een probleem dat snel nader kwam naarmate de rationalisatie in het bedrijfsleven toenam. Het lag in de aard van de ontwikkeling dat ook de mens rationeel begrepen moest worden. Of liever, zijn arbeid en zijn functie moesten berekend worden. Maar zijn arbeid en zijn functie, dat is hij in zo sterke mate zelf. Hij is *zelf* in het geding. Als een nieuw op te lossen probleem.

Het probleem verscheen van meer dan één kant. Vandaag de dag gaat het in de bedrijven om samenwerking. Er moet gepraat worden. Er moet vergaderd worden. Samenwerken vooronderstelt een nieuwe verhouding tot elkaar. Alleen een verhouding van functie tot functie? Blijkbaar gaat het om meer. Er verschijnt een stroom van literatuur over de menselijke verhoudingen in het bedrijf. Van meer dan één kant verscheen het probleem. Naarmate de organisatie rationeler werd, kon ook het leidinggeven niet meer aan de toevallige kwaliteiten van chefs en bazen worden overgelaten. Ook het leidinggeven moet rationeel doordacht worden. De mens moet op de een of andere manier begrepen worden. Rationeel begrepen. De Industrie is bij uitstek rationeel ingesteld. Was zij dat niet, zij ging haar ondergang tegemoet. In de orde der ontwikkeling zoekt zij ook de mens rationeel te begrijpen. Zij *moet* klaarkomen met de mens.

Eén van de wegen om dit probleem op te lossen is: de mens aanpassen aan de Industrie. Dat is opnieuw problematisch. Als het bedrijf vanuit een economisch gezichtspunt denkt, dan is de best aangepaste mens de *homo-economicus*, de mens die ook zelf met zo weinig mogelijk inspanning zoveel mogelijk profijt probeert te behalen. Gevolg: de arbeider, die 5 dagen ziek is, zal proberen daar 10 dagen van te maken. De arbeiders worden dan ook tijdens hun absentie-wegens-ziekte naarstig op deze mogelijkheid gecontroleerd.

Zoeken we de aangepaste mens in de richting van de *mens die leeft voor het bedrijf*, die denkt vanuit zijn arbeid, dan ontstaat er enerzijds een vrijetijdsprobleem op grote schaal (waaraan de Industrie via de belastingen mag mee betalen) en anderzijds zijn er dan de vele gevallen van mensen die afknappen.

Als de aangepaste mens gezocht wordt in de *rationele mens*, dan ontstaat er een menstype dat geen geschiedenis kent. We zijn alle in hoge mate geschiedenisloos. Jawel, we kennen honderden feitjes. Maar die vormen samen nog niet een geschiedenis, een geschiedenis die ons draagt, die wij herkennen als opdrachtgeefster. Als de geschiedenis herleid is tot objectieve feiten, waar wij alleen nog maar 'beschouwend' tegenover staan (d.w.z. *buiten staan*) dan is het gevolg: de nozem, of, met het mooiere Duitse woord 'der Halbstarke'. Is dat waar? Is de nozem werkelijk een gevolg van geschiedenisloosheid? Ook U hebt misschien weleens gehoord van James Dean, de Amerikaanse filmster, die zich op 24-jarige leeftijd van het leven beroofde. De afgod van de Amerikaanse jeugd. 800.000 Amerikaanse jongens en meisjes pelgrimeerden in één jaar naar zijn graf. Er werd een vereniging opgericht *In Memoriam James Dean*, met 2,8 miljoen leden. Waarom was James Dean hun profeet? Gaan wij zijn films na, dan heeft hij vooral rollen vertolkt van zoons die met hun vader vochten; de zoon die zijn vader verwijt dat hij geen *man* van hem gemaakt heeft. Een Vader is niet iemand die een kind verwekt. Het woord Vader hangt met 'ervaring' samen. In het Duits is

het onmiddellijk hoorbaar. 'Vorfahr' – 'erfahren'. Vader is hij die zijn kinderen de ervaringen van het mensengeslacht doorgeeft, die de geschiedenis doorgeeft.

Enkele jaren geleden was er in Stockholm op een zaterdagavond plotseling een uitbarsting van *Halbstarken*. 5000 jongens en meisjes uit alle rangen en standen, tot uit de hoogste kringen toe, trokken... ja, waarheen trokken zij? Zij trokken naar de graven, om die te schenden. Is dat niet veelzeggend? Was het geen verweer tegen een dood verleden, tegen een leven dat van zijn geschiedenis is beroofd, zodat het geen richting meer heeft?

Maar dat staat toch los van de Industrie, zult U zeggen. Misschien toch niet. De Industrie is rationeel ingesteld, *moet* rationeel zijn ingesteld in haar strijd tegen de Natuur. Als echter de mens vandaaruit *uitsluitend* rationeel wordt, als hij het *rationele type* wordt, dan wreekt zich dat in de Samenleving. Via de Samenleving keert het weer bij de Industrie terug in een onvermogen bij vele mensen om echte verantwoordelijkheid te kunnen dragen.

De voortgaande ontwikkeling van de Industrie zelf brengt de mens als nog niet voldoende bekende factor binnen haar gezichtsveld. Zij moet daarmee klaar komen. Uit lijfsbehoud. Het is noodzaak. Het was noodzaak dat er steeds meer afdelingen kwamen die zich met de behandeling van de mens bezig houden. Het is noodzaak dat er samengewerkt moet worden. Het is noodzaak dat er binnen een bedrijf veel vergaderd, veel overlegd, veel gepraat moet worden. De ontwikkeling heeft dat met zich meegebracht. Die ontwikkeling heeft zelfs met zich meegebracht, dat wij dagelijks in de kranten overlijdensaankondigingen aantreffen waarin het bedrijf bekend maakt dat iemand uit zijn midden aan het bedrijf ontvallen is. Symptoom dat het bedrijf zelf samenlevingstrekken vertoont. Er kan rouw worden bedreven. Vele bedrijven hebben een kerstviering samen met het personeel. Daar laat plotseling het bedrijf een ander levensritme bij zich binnen. Een levensritme dat eeuwen omspant. Anders dan zijn eigen arbeidsritme, dat wordt gemeten met uren, minuten en seconden. Kerstfeest vieren is een samenlevingstrek.

Samenwerken tendeert blijkbaar naar *samenleven*. Er zijn allerlei symptomen die dat aanwijzen. Eigen Nieuwjaarsrecepties, eigen bemoeienis met de cultuur, hetzij met eigen bedrijfsverenigingen, hetzij met financiële steun aan algemene verenigingen.

Samenwerking is noodzaak. Maar samenwerking kan zuiver functioneel zijn. Eigenlijk kent het bedrijf alleen functies. In zijn rationele organisatie kent hij functies, geen mensen. In zijn rationele organisatie worden arbeiders aangeduid per nummer, niet met de naam. Maar onmiddellijk daarop komt toch die naam zich weer aandienen. Overal waar gepraat wordt, dringen de namen zich weer op. Daar persen ze zich weer door het rationele schema heen. Voor de samenwerking in strikte zin zijn namen niet nodig. Maar ze dringen zich op. De samenwerking heeft zich ontwikkeld in de richting van veel overleg, er *moet* samen gesproken worden. In dat gesprek wordt iedere deelnemer toch weer bij de naam genoemd. Op dat moment is hij juist iets meer dan functionaris. Want de naam die wij dragen, brengen we mee uit de familiekring en uit de maatschappij. Het is onze *samenlevingsnaam*, die ons een eigen gezicht geeft, boven het uniforme van ons functionaris- zijn uit. Voor een goede samenwerking en een werkelijk overleg gaat het daarom om meer dan functionele verhoudingen. Het gaat inderdaad om *menselijke* verhoudingen. Dat is een noodzaak voor het bedrijf. Aan die nood laboreert het. Het bedrijf als rationele instelling heeft het overleg nodig tussen de verschillende *functies*. Niet zodra vindt het overleg echter plaats, of er worden namen genoemd, namen die eigenlijk vragen om een gesprek oog in oog, los van functies. Onze naam geeft ons, op hetzelfde moment dat hij genoemd wordt, *ons eigen gezicht*, los van onze functie. Dat gezicht vraagt om als zodanig te worden aangezien, als een heel eigen gezicht.

Is dat mogelijk? Een oog in oog gesprek, van aangezicht tot aangezicht, hoort in het bedrijf niet thuis. Ze worden er gevoerd, zulke gesprekken, maar het bedrijf als zodanig kent ze niet. Het bedrijf als zodanig kent het echte gesprek

niet, het gesprek waar alle maskers vallen en waarin het ene hart zich voor het andere ontsluit. Nogmaals, zulke gesprekken worden gevoerd, ze komen binnen het bedrijf voor, maar het bedrijf *als zodanig* kent ze niet. Ze zijn een vreemd element. Dit vreemde element dient zich onweerstaanbaar aan. Zou vanuit deze nood het bedrijf half onbewust naar de Kerk tasten?

Eerst een andere vraag. Hoort zulk een echt gesprek, zulk een gesprek van mens tot mens en niet van functionaris tot functionaris, wel in het bedrijf thuis? Ik meen dat wij daar vooralsnog *nee* op moeten zeggen. Het hoort daar niet thuis. Het bedrijf is *arbeidsruimte*, geen familie-onderonsje. Maar dan moet dit gesprek *daarbuiten* gevoerd worden. Ergens moeten de mensen elkaar oog in oog ontmoeten, moeten ze elkaar, buiten alle functies om, herkend hebben, alvorens men functioneel vruchtbaar met elkaar in overleg kan treden.

Juist in het vele praten, dat een noodzakelijk bestanddeel van het moderne bedrijf is geworden, juist daarin dient de nood zich aan. We *moeten* praten. Want we moeten samenwerken. Een Duitse socioloog heeft aangewezen, dat de moderne mens voortdurend praat. Zijn situatie brengt het mee. Tegelijk maken de artsen melding van een toenemende *verstomming* onder de mensen. Steeds meer mensen hebben elkaar in wezen niets meer te zeggen. Veel huwelijksnood komt dáárvandaan. Men had elkaar niets meer te zeggen.

Er is gespreksnood onder de mensen. Niets is zo wezenlijk voor de menselijke verhoudingen als het gesprek. Omdat het wezenlijk is, dient het zich zelfs in de bedrijven aan.

Kunnen we nog met elkaar spreken? We zijn misschien goed in con-verseren. We kunnen waarschijnlijk goed discussiëren. Dat is niet hetzelfde als 'elkaar spreken'. Discussiëren is een rationele aangelegenheid: samen zo zuiver mogelijk een bepaalde zaak doorpraten. Op een discussie kan gesprekstechniek worden toegepast. Op een gesprek niet, al suggereert het woord 'gesprekstechniek' dat. In een gesprek gaat het niet om iets zo zuiver mogelijk door te praten. In een gesprek gaat het om *ontmoeting*. In een gesprek hopen wij onszelf te herkenning in de ogen van de ander.

We moeten elkaar eerst als *samenlevingsmensen* gezien hebben, alvorens we elkaar in de samen*werking* kunnen vinden.

Een bedrijf heeft uiterst gevoelige zintuigen. Zou het vanuit deze gevoeligheid tasten naar eventuele hulp vanuit de Kerk? Waarom? Waarom kan het bedrijf dat zelf niet doen? Omdat een echt gesprek de functies doorkruist. Een echt gesprek is een *niet-rationele* aangelegenheid. Het bedrijf heeft er de organen nog niet voor. Die moet zij zich al doende nog verwerven. Daarom tast het naar buiten. Zij *kan* het zelf niet beginnen. Een gesprek ontstaat niet zomaar, door twee of meer mensen bij elkaar te zetten. Als zij lang genoeg bij elkaar zitten, ja, dan gaan zij praten. Maar of het een gesprek wordt? Of zij elkaar echt iets te zeggen zullen hebben?

Aan alle spreken gaat horen vooraf. Wie nooit iets heeft gehoord, kan ook niet spreken. Terecht zeggen we '*doof*stom'. Het echte spreken kan alleen komen als *we* eerst weer horen. Als allerlei feiten, verschijnselen, gebeurtenissen, enz. die wij objectief allang kennen, plotseling veelzeggende betekenis voor ons gaan krijgen. Wie het leven zelf, het maatschappelijke leven, het industriële leven, wie het leven zelf *sprekend* weet te maken voor anderen, wie allerlei gebeurtenissen (maatschappelijke feiten, industriële feiten, wetenschappelijke feiten) zo voor ons neerzet dat het *sprekende* gebeurtenissen worden, zo iemand brengt ons weer in gesprek. Gesprek van mens tot mens. Echte gesprek komt *van buitenaf* ons leven binnen, daar waar het leven zelf sprekend wordt.

De Industrie tast vanuit haar gespreksnood naar de Kerk. Of zij daar hulp zal vinden? Ik moet nu terugkomen op de vraag die ik aan het begin heb laten liggen.

1. De mens vroeger *bad* bij een hongersnood. De mens van vandaag treedt *handelend* op.
2. De mens van vroeger was op *de hemel* georiënteerd. De mens van vandaag op *de aarde*.
3. De mens van vroeger was op *God* gericht. De mens van vandaag zoekt *de ander*.
4. De mens van vroeger leefde *in de Kerk*. De mens van vandaag *in de Maatschappij*.

Zijn dat verliespunten? Deze hele Arbeidsmaatschappij, met daarin opgenomen de Industrie, is georiënteerd op de aarde, is op zoek naar de mens. Zijn dat verliespunten? Misschien is, wat ik nu nog zou willen zeggen, alleen voor kerkelijke oren bestemd. Toch wil het uitgesproken worden ten overstaan van alle anderen:

1. De hemel heeft in de Bijbel geen pre boven de aarde.
2. God geeft zichzelf geen pre boven de mensen.
3. Bidden heeft in de Bijbel op een geheimzinnige wijze met arbeiden te maken. Het Hebreeuwse woord voor arbeiden, betekent ook 'bidden'.
4. In de Bijbel is de Kerk het voorlopige, de Samenleving het uiteindelijke.

De mens van vroeger zocht het Vaderhuis daarboven. Hij bad erom. De mens van vandaag bewerkt het beneden. Zonder dat hij het weet. De economie maakt de wereld één. Economie komt van '*oikos*': huis. Het Duitse woord is Wirtschaft. *Wirt* is het oude Duitse woord voor *Vader*. De wereld is één Vaderhuis aan het worden. Mede bewerkt door de Industrie. En de Industrie is op het punt aangekomen waar zij moet zoeken naar de mens. De een moet zoeken naar de ander. Dat is een zaak van nood. Nood vanuit dat komende Vaderhuis?

De Kerk kan er alleen bij betrokken zijn, als zij honoreert dat de mens van vandaag niet georiënteerd is op de hemel, maar op de aarde; als zij honoreert dat hij niet bidt, maar arbeidt; als zij honoreert dat hij niet geïnteresseerd is in de kerk, maar in de samenleving; als zij honoreert dat hij niet God zoekt , maar de medemens. Is dat te honoreren? Is het niet een verloochening van alles wat de Kerk dierbaar is? Dat kan het zijn!

Maar als de christen, zelf komend vanuit de kerk, zelf levend onder een open hemel, zelf sterk in het gebed, zelf altijd op zoek naar zijn God, als de christen zich laat meedwingen in dit proces van de mens van vandaag, dan zou het weleens een grote vernieuwing van zijn geloof kunnen betekenen. Wie weet, of hij niet samen met die ander zal stuiten op geheimen aan de aarde, aan de arbeid, aan de samenleving, aan de medemens. Geheimen die opnieuw naar God verwijzen.

LANG LEVE DE VRIENDSCHAP

Henk van Olst

Over de doop van 'De Taal van de Ziel' van Eugen Rosenstock Huessy in de Vrije Universiteit te Amsterdam.

De boekpresentatie van 'De Taal van de Ziel' op 16 oktober 2014 was in meerdere opzichten een bijzondere gebeurtenis. Deze vertaling van de 'Angewandte Seelenkunde', een essay geschreven door Eugen Rosenstock Huessy (1916/1924), is het werk van een vertalerscollectiefje bestaande uit Otto Kroesen, Hans van der Heiden en Henk van Olst.

Wilken Veen, hoofdredacteur van 'OPHEF', een uitgave van de Vereniging voor Theologie en Maatschappij, schrijft in het nummer 'Kapitaal en taal' in zijn rubriek 'Redactioneel': 'Bij de presentatie in de VU waren meer dan honderd mensen aanwezig, wat iets zegt over de actualiteit van de in 1973 overleden Rosensstock-Huessy en zijn door Buber en Rosenzweig ten dele mee gedragen gedachte, dat de taal of beter gezegd 'het aangesproken zijn' het meest wezenlijke is van het menselijk bestaan.

Het spits werd tijdens de presentatie afgebeten door Bart Voorsluis met zijn toespraak getiteld:

'De herontdekking van de ziel bij Eugen Rosenstock Huessy'. Hij gaat hier heel zorgvuldig in op de inhoud van de 'Taal van de Ziel'. Elders in dit nummer van INTERIM treft u zijn bijdrage aan.

Tijdens zijn voordracht ging hij in op de naamgeving van een pasgeboren mensenkind en de betekenis daarvan voor 'het aangesproken worden'. Onze twee maanden oude kleindochter, luisterend naar de naam Stella, verhief op het 'moment suprème' haar stemmetje tot stem, hetgeen een grote hilariteit teweeg bracht. Bart hield even in, glimlachte en zei: 'hier kom ik straks op terug', waarna hij vervolgens onverstoorbaar zijn uiterst fundamentele lezing voortzette.Rinse Reeling Brouwer, hoogleraar op de Miskotte/ Breukelmanleerstoel van de Protestantse Theologische Universiteit, is ons van meet af aan zeer terwille geweest bij de organisatie van de presentatie, maar hij leverde ook een belangrijke inhoudelijke bijdrage aan het gesprek over 'De Taal van de Ziel' in zijn lezing getiteld: 'Waarom is de theologie nog niet klaarmet Rosenstock-Huessy?'

Omdat wij als vertalers ervan uitgingen dat de sprekers hoge eisen zouden gaan stellen aan de hoorders qua aandacht, hadden we enkele musicale intermezzi ingelast om de boog enigszins te ontspannen. Daar zorgde harpiste Yvette van Norden voor met haar prachtige, verstilde snarenspel.

Zijn Franz Rosenzweig en Eugen Rosenstock soulmates? Dat was de vraag die we hadden voorgelegd aan Alex van Ligten en Adri Sevenster. Noch de één noch de ander zou in zo'n term over de verhouding tussen 'Zweig' en 'Stock' willen spreken. Hoe dan wel? Vrienden?

Duidelijk is dat Rosenstock en Rosenzweig elkaar stevig op de huid hebben gezeten en in beweging gehouden, waarbij het in de omgang, tijdens de briefwisselingen, bij tijd en wijle stevig kon 'knallen'. Adri Sevenster gebruikte bij zijn duiding van de verhouding tussen beide heren het fraaie beeld van de werking van biljartballen. 'De ene bal stoot de andere, blijft per definitie dan liggen en draagt zijn beweging over aan de andere. Dat is wat er is gebeurd, zegt Rosenstock, tussen Franz en mij. Ik heb hem aangestoten en hij heeft een bewe-

ging over genomen, voortgezet en mij tot tijdelijk wachten gedwongen en ik kon pas later weer verdere stappen ondernemen'.

Nadat Otto Kroesen de tongen had los gemaakt met de vraag naar de aktuele betekenis van Eugen Rosenstock vond de aanbieding van eerste exemplaren van 'De Taal van de Ziel'plaats, fraai en beeldrijk ingeleid door Hans van der Heiden. Hans, Otto en ik hadden het voorrecht 'een eerste exemplaar' aan iemand te mogen aanbieden. Onze keus was gevallen op Elly Hartman-Reynders, Lise van der Molen en Hebe Kohlbrugge.

Dit bood Hans de gelegenheid om met respect en waardering te spreken over zijn Haarlemse vriend Sam Hartman, een van de oprichters van het Rosenstock-Huessy-Huis aldaar, die ooit met grote inzet en volharding het vertaalwerk van de 'Angewandte Seelenkunde ter hand had genomen.

Otto Kroesen zette Lise van der Molen in het zonnetje en dankte hem voor al het werk dat hij met het oog op Eugen en al diens publicaties, heeft verricht. Het was ontroerend hoe Lise Otto bedankte voor deze erkenning.

Tenslotte mocht ik 'mijn' eerste exemplaar aanbieden aan de honderdjarige Hebe Kohlbrugge,

waarbij ik onder andere gewag heb gemaakt van de academische rede, die zij gehouden heeft bij gelegenheid van haar erepromotie aan de Karelsuniversiteit te Praag. Zij sprak daar over de 'Vriendschap' met allerlei verwijzingen naar de 'grammaticale methode' van Eugen Rosenstock-Huessy. Vervolgens klom de honderdjarige op het podium en leverde in twee à drie minuten haar bijdrage, die in duidelijkheid en scherpte, om met Alex van Ligten te spreken, alle voorgaande sprekers overtrof. Een lang, warm, hartelijk en liefdevol applaus was haar deel.

OPHEF, nummer 'Kapitaal en taal' 3/14, waarin alle toespraken, die tijdens de presentatie van 'De Taal van de Ziel' gehouden zijn, gepubliceerd zijn, is te verkrijgen bij: Uitgeverij Narratio, Postbus 1006, 4200 CA Gorinchem,
telefoon 0183-628188, verkoop@naratio.nl

DE HERONTDEKKING VAN DE ZIEL BIJ ROSENSTOCK-HUESSY

Bart Voorsluis

In de *Angewandte Seelenkunde* (vertaald als *De taal van de ziel*) biedt Rosentock-Huessy een methode om op het spoor van de geheimen van de ziel te komen. Kern van die methode is de verbinding van het leven van de ziel met de taal. Als taal geldt hier de gesproken taal. Daarin komt de verwantschap van 'Sprache' en 'sprechen' tot uiting. Dit is te beschouwen als de basis van de verhandeling.

Om zijn bedoeling te realiseren, onderneemt Rosenstock twee stappen. Hij wil, ten eerste, laten zien hoe de taal relevant kan zijn voor een zielkunde als echte kennis van de ziel. Maar daarnaast gaat hij, ten tweede, in op de aard van de taal, op wat taal wezenlijk of ten diepste is, als gesproken taal. De eerste weg bewandelt hij vooral door bestaande opvattingen over de ziel aan een kritische beschouwing te onderwerpen. Daarbij moet de wetenschappelijke psychologie het ontgelden, maar ook de voorstellingen van de ziel die occulte stromingen als de theosofie en astrologie ons presenteren. Zijn vraag is dan wat de 'psyche' in werenschappelijk en occult opzicht betekent. Aanleiding voor deze aanpak is de mode om uitheemse termen te vertalen in de landstaal: psychologie wordt 'zielkunde'. Dit kan een typische aanpak à la Rosenstock worden genoemd. In andere geschriften, zoals de *Soziologie*, hoort dit ook tot de voorvragen. Het geven van een naam aan iets en dus ook de vertaling ervan zijn niet zonder consequenties. Het gaat hier niet om een label dat naar believen kan worden aangehangen, maar zegt veel over de intentie en het gebruik van een begrip. Rosentock brengt ons dus met zijn kritiek al meteen *in medias res*. Inhoudelijk is die kritiek erop gericht om de eenzijdigheid en het problematische van de beide benaderingen te onthullen. De wetenschappelijke zielkunde, de psychologie, kampt met een eeuwenoud dilemma dat ze heeft geërfd van de filosofie: óf geest óf lichaam en is daarbij sterk geneigd om 'ziel' met geest te vereenzelvigen. Eigenlijk, zo zegt Rosenstock, heeft ze het niet over de ziel. Het occulte weten spreekt wel over de ziel, en dat met meer recht. Hier is de term op zijn plaats omdat de astrologie bij voorbeeld, het vermogen tot voorspelling van gebeurtenissen honoreert, een geperverteerde vorm van echte profetie. Maar ook dat weten lijdt aan eenzijdigheid want hier wordt de ziel gezien als fragment van de wereld, of dat nu sturend dan wel in lijdende vorm wordt opgevat. Geen van beide eenzijdigheden, idealisme noch materialisme, doet recht aan de ziel. Ze geselen haar met hun instrumenten. Rosenstock wil de arme ziel bevrijden van die tirannie en haar leven tot zijn recht laten komen.

Dus is een nieuwe benadering nodig, een andere zielkunde als weg om de ziel in haar rijkdom te begrijpen. Die bestaat uit een methode waarin de verbinding wordt gelegd tussen kennis van de ziel en de taal. Met die grammaticale methode kan afstand genomen van de oude posities. Maar haar betekenis is vooral gelegen in de ontsluiting van een nieuw inzicht in de ziel.

Intussen is Rosenstock met zijn kritiek de oude posities nog niet kwijt.. Eén ervan keert in elk geval terug, de wetenschappelijke benadering, zij het in andere gedaante. Wanneer hij ons zijn taalbeschouwing presenteert, blijkt dat hij opnieuw stuit op traditionele voorstellingen, zo mogelijk nog taaier. Die hebben zich in ons denken genesteld en ook in de filosofie gestalte gekregen. De tweede stap in de verhandeling, de taalopvatting, heeft hiermee te kampen. Maar voordat we die zetten, is de vraag misschien gerechtvaardigd welke de verhouding kan zijn tussen een beschouwing over de ziel en een visie op taal. Anders gezegd:

handelt het geschrift over de ziel of staat de taalopvatting centraal? Wezenlijk lijkt in elk geval de verbinding tussen beide, niet in het minst omdat *Seelenkunde* iets geheel anders wil zijn dan de traditionele opvattingen over de ziel. Het gaat hier om een ontdekking. Rosenstock introduceert in de *Angewandte Seelenkunde* een nieuw denken, dat hij 'Sprachdenken' noemt of 'sprechendes Denken'. Dat bestrijdt ingewortelde opvattingen, maar wil tevens een nieuwe duiding bieden van menselijke, culturele en maatschappelijke verworvenheden en die een plaats geven in een bepaalde orde, waarvoor de taal het model aanreikt. Dat geeft het geschrift een sterk polemische toon, die gaandeweg overgaat in het scheppen van een alternatief, in overeenstemming met het nieuwe denken dat wordt geïnitieerd. Geen kritiek zonder these, of liever: de methode als een programma en als weg ('hodos'). .Filosofie en wetenschap gaan volgens een methode tewerk. Rosenstock spreekt ook hiervan, al duidt hij die weg anders, op geheel eigen wijze.

De tweede stap nu geldt zijn uiteenzetting over de taal. Die wijkt duidelijk af van wat we in het algemeen over taal denken te weten. Het is volgende schrede die gaat over een 'grammatica van de ziel'. Heeft de ziel dan een grammatica?, is dan de vraag. Rosenstock geeft hierop niet een prompt antwoord, wel een aanzet daartoe. Hij doet een beroep op een primaire en naar hij zegt, beslissende, ervaring die ons allen als kind ten deel is gevallen. Het kind wordt aangesproken en ontwikkelt op grond hiervan een bewustzijn van zichzelf. Ik kom daar nog op terug.

Om zijn grammaticale methode te begrijpen, laat Rosenstock ons fundamentele inzichten over de taal eigen maken. Die inzichten zijn nieuw omdat er nog nooit zo tegen taal is aangekeken. Hebben we ooit het onderscheid gemaakt tussen moeten spreken en kunnen spreken en dit gezien als cruciaal voor ons begrip van taal? Of is voor ons de relatie tussen spreken en horen van wezenlijk belang, zodat een niet aangehoorde taal van een geheel andere orde is? Dat we ons dit niet realiseren betekent voor Rosenstock: we hebben geen besef van de macht die de taal over ons heeft. Dat de taal 'wijzer is dan degene die haar spreekt', een inzicht dat hij al vroeg opdeed, ontgaat ons ten enenmale. Die inzichten worden maar door weinigen gedeeld die de taal gebruiken. Zij hebben geen oog voor het cruciale onderscheid tussen taal als het overbrengen van mededelingen en het doen van een belofte of het zweren van een eed. Dit soort differentiaties echter zijn onmiskenbare aanwijzingen om te begrijpen wat. taal vermag. En miskenning van deze onderscheidingen verduistert het inzicht dat het hanteren van taal niet vrijblijvend is, maar wij voor ons spreken verantwoordelijk zijn. Dit ontbrekend besef leidt tot taalverwaarlozing, het heeft dus consequenties voor ons spreken. Dat de macht van de taal óver ons niet wordt gerealiseerd, wordt dus een wezenlijk probleem dat niet puur theoretisch is, maar in het spreken zelf doorwerkt. De kern daarvan lijkt te zijn dat taal – geheel onrechte volgens Rosenstock – wordt opgevat vanuit een eigenmachtige, eerste spreker en diens perspectief. Het gaat hier om een te diep ingewortelde visie op taal die zelden bewust wordt gemaakt, daarom ook moeilijk op te sporen en tot besef te brengen.. Het achterhalen van die opvatting is niettemin van groot belang omdat de vitaliteit van ons spreken ermee is gemoeid. Taal kan verdrogen en verliest dan werkelijk haar macht. Die macht is het vermogen om te veranderen. Dat is het wonder van de taal.

Waar komt die verkeerde taalopvatting vandaan, hoe heeft ze de geesten in beslag genomen en haar vanzelfsprekende regime gevestigd? Rosenstock wil dit eerst traceren, alvorens een alternatief te geven, waardoor de taal kan genezen. En het leven van ziel recht kan worden gedaan. Want onze ziel is niet vast te leggen op één gestalte of uitingsvorm. Het leven van de ziel bestaat in verandering. Dat wordt aan het licht gebracht in de toepassing van een 'grammatica van de ziel'.

De verkeerde taalopvatting kunnen we ons bewust of expliciet maken door de

werking na te gaan van iets wat ons generatie op generatie ermee heeft doordrongen, de schoolgrammatica, het instrument voor het leren van een (vreemde) taal. Deze, in het Alexandrië van de derde eeuw voor Christus ontstane, ordening volgens tijden, personen, modi en naamvallen, is ons geheel vertrouwd. Aan de hand van deze ordening leren we een taal begrijpen, doorzien en spreken. Kenmerk ervan lijkt de neutraliteit te zijn. Die schoolgrammatica immers noemt haar figuren op in rijtjes die verder geen betekenis dragen. Tegen die opvatting heeft Rosentock twee bezwaren. Ten eerste verdisconteert ze niet de al genoemde differentiaties in spreken en taal. Ten tweede is het de vraag of juist die neutraliteit geen vooringenomenheid verraadt. Rosenstock wil ons ervan doordringen dat die neutraliteit een geheel eigen parti pris inhoudt. Impliciet immers geeft ze prioriteit aan de eerste persoon als spreker. Hier wordt de gedachte van een onaangehoorde taal gepresenteerd als een vanzelfsprekendheid en de hoorder komt in de grammatica niet voor. Dit wordt bevestigd in de Latijnse grammatica, waar de eerste persoon indicativus geldt als voldoende weergave van het gehele werkwoord (voco = roepen, in plaats van vocare). Maar voor het horen geeft de grammatica zelf een niet te miskennen aanwijzing, bij voorbeeld in de gebiedende wijs. Want de imperativus bestaat uit de stam van het werkwoord en wat ligt meer voor de hand dan juist in de onvoltooidheid van deze vorm de aanleg tot aanvulling te zien, die slechts kan worden gegeven nadat er is gehoord? De hoorder is daarvoor onmisbaar en de vorm roept als het ware om de volledige zin. Hoe is het mogelijk dat deze aanwijzing voor een andere taalopvattting steeds over het hoofd is gezien? Volgens Rosenstock is dat te wijten aan de eenzijdige concentratie op de eerste persoon als eerste spreker. Soortgelijke miskenning blijkt ook uit de functie die de woorden 'ja' en 'nee' volgens de oude grammatica hebben, slechts als tussenwerpsels worden gezien. Maar ze zijn veel meer, volgens Rosenstock, namelijk reacties op het aangesproken worden waarmee de hoorder zijn instemming of verzet betuigt.. Deze en andere uitdrukkelijke aanwijzingen voor een andere taalopvatting zijn steeds verdonkeremaand, ten behoeve van het hardnekkige misverstand dat de spreker macht over zijn eigen woord heeft. Rosenstock stelt daarom een 'kopernikanische Wendung der Grammatik' voor. Copernicus haalde de aarde uit het middelpunt van het heelal; Kant paste dit toe op de menselijke kennisstructuren die aan de werkelijkheid werden opgelegd, waarmee de mens centraal kwam te staan; Rosenstock plaatst de taal centraal en neemt de spreker en hoorder daarin op. De sprekende mens wordt tot hoorder. Zijn spreken is niet de oorsprong van de taal, eerder is hij als aan de taal ontsprongen. Maar als wat ontspringt hij aan de taal? Als aangesprokene. Descartes zei: 'cogito ergo sum', ik denk dus ik besta. Dat ik is een in zichzelf besloten subject, dat zekerheid krijgt over zijn bestaan en wát het is, door zich via de twijfelmethode tot zichzelf in te keren. Die methode heeft ervoor gezorgd dat alles wat niet zeker is wordt afgestoten. Dat is tegelijk al wat niet 'ik 'is. Het resterende zelfbewustzijn is het ik als een tijdloze substantie, als iets wat niets anders nodig heeft dan zichzelf om te bestaan. Het is daarom, als volledig zelfafhankelijk en zelfgenoegzaam, relatieloos. Het contrast met de formule die Rosenstock kiest, kan niet groter zijn. '*Respondeo* etsi mutabor', ik antwoord, ook al zal ik veranderen. Uit dit 'ík' komen drie aspecten naar voren die bij Descartes geheel ontbreken: verandering in het antwoord, relatie in de aanspraak en openheid als toekomst. Het perspectief van zijn grammatische methode biedt hierop zicht. Zelfbewustzijn als zelfstandigheid en zelfgenoegzaamheid zijn niet het eerste. Het eerste is dat we worden aangesproken en antwoorden. Het wezen van het bestaan is niet in zelfreflectie gelegen, de mens komt op andere wijze tot zichzelf. In termen van de grammatica, hij is niet de eerste spreker. De mens existeert antwoordend.

Rosenstocks positie kan op nog andere wijze worden weergegeven, tegen de achtergrond van tijdgenoten met wie hij zich verwant voelde, zoals Rosenzweig en ook Buber, het zgn. dialogische denken. Voor hem en voor anderen geldt datgene

wat als korte, maar treffende typering wel is genoemd de ontdekking van het 'jij', de tweede persoon. Voor hun denkwijze is kenmerkend dat deze ontdekking veelal wordt gedaan in de taal, althans niet buiten de taal om. Het lijkt erop dat de taal de plaats bij uitstek waarin is het 'jij' zich laat ervaren. Volgens de *Angewandte Seelenkunde* komt dit naar voren in de eerste ervaring van een kind. Dat wordt met zorgen omringd, gewiegd, getroost, gestraft. Ten overstaan van de ouders is het primair een 'jij' en in en met dat jij leert ze zichzelf kennen De ervaring is dat ze eerst als een 'jij' wordt aangesproken. Dat is haar identiteit. Pas in een later stadium (de fase van het ja en vooral het nee) ontstaat haar zelfbewustzijn als 'ik'. Haar zelfbewustzijn is dus gebaseerd op het feit dat ze eerst is aangesproken. Het besef 'ik ben ik' als uitdrukking van zelfbewustzijn is dus niet het eerste. Dat maakt, zegt Rosenstock, dat de eerste persoon van de grammatica is niet 'ik is 'maar 'jij'. In het antwoord komt ze tot zichzelf en het 'jij' is waarmee ze wordt aangesproken en dat is meestal haar eigen naam. De eigen naam speelt dus een hoofdrol in de identiteit. Daardoor is het kind in staat om de aanspraak op zichzelf te betrekken en, in het antwoord, dat te tonen. Aanspraak en antwoord zijn op elkaar betrokken (een relatie die soms is aangeduid als uitverkiezing). Wat zich in de kindertijd afspeelt, zet in het hele leven door. Het zou een misverstand zijn om dit tot het kinderlijk bestaan te beperken. Volgens Rosenstock is hier sprake van een relationele taalstructuur, die in heel het leven gelden blijft. 'Ik ben ik' is dan steeds secundair aan de aanspraak, de opdracht, het bevel. Die worden bij name gegeven en daarin ligt het verschil tussen het kenmerkend-menselijke enerzijds en het natuurlijke van de soort anderzijds. De mens is een geschiedenis wezen door de naam en door de taal. Met zijn naam onderscheidt de mens zich van de soort, die hij ook is. Hij behoort tot de soort, maar gaat daarin niet op, integendeel. Hij kan, krachtens zijn naam, verantwoordelijk worden gesteld, aangesproken worden en antwoorden, in de meest concrete en letterlijke zin van het woord. Zijn verantwoordelijkheid heeft haar basis in de taal. Alleen 'jij' wordt aangesproken, alleen 'jij' kan antwoorden. In termen van de grammatica uitgedrukt: In de oude grammaticaopvatting is de nominativus de belangrijkste naamval; ik de belangrijkste persoon; de indicativus de belangrijkste modus. Voor de grammaticale methode zijn vocativus, tweede persoon en imperativus bepalend. Het nieuwe van Rosenstocks grammatica van de ziel heeft hiermee in de *Angewandte Seelenkunde* zijn contouren gekregen..

Rosentocks inzichten laten ons vanuit een ander perspectief nadenken over taal. Maar ook over zelfbewustzijn en over wat een relatie is. Kortom, over onszelf, voor wie gesprek en communicatie onlosmakelijk zijn verbonden met waarden die we als essentieel beschouwen voor wat we als mens willen zijn.

Eugen Rosenstock-Huessy, *Die Sprache des Menschengeschlechts. Eine leibhaftige Grammatik in vier Teilen. 1. Band*. Verlag Lambert Schneider, Heidelberg 1963, p. 739-811.

Id. *De Taal van der Ziel*. Vertaald, ingeleid en toegelicht door Henk van Olst, Hans van der Heijden en Otto Kroesen. Skandalon, Vught 2014, 138 pp.

GER VAN ROON OVERLEDEN

Feico Houweling

Op 27 december 2014 is in zijn woonplaats Amsterdam prof.dr. Ger van Roon overleden. Hij was bekend bij veel leden van onze vereniging door zijn jarenlange studie naar de Kreisauer Kreis in nazi-Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog en zijn publicaties op dat gebied. Pas door de publicatie van zijn boek 'Neuordnung im Widerstand' (R. Oldenbourg Verlag, München, 1967) heeft het verzetswerk van Helmuth James von Moltke en de Kreisauer Kreis geleidelijk aan erkenning gevonden in Duitsland en daarbuiten.

Van Roon heeft altijd gewezen op de belangrijke invloed die Eugen Rosenstock-Huessy op de jonge Von Moltke heeft uitgeoefend en op de belangrijke vormende kracht die uitging van de werkkampen voor arbeiders, boeren en studenten die Rosenstock eind jaren twintig organiseerde nadat Von Moltke hem op de moeilijke situatie van de lokale bevolking in Silezië had gewezen. Tal van deelnemers aan deze werkkampen sloten zich later aan bij de verzetsorganisatie Kreisauer Kreis.

Niet alleen diverse leden van onze vereniging, maar ook de familie Von Moltke zelf had goede contacten met Ger van Roon. Helmuth Caspar von Moltke, de oudste zoon van Helmuth James, schreef de volgende reactie:

'He was indeed an important scholar for the Kreisauer Kreis. My mother decided in the 1960s that she would support his work on the Kreisauer Kreis and cooperated with him while he was doing his research. The older German historians were suspect in her eyes, though some of them were very worthy professors, so she thought a young Dutch professor would be just the right person.

Ger van Roon was also involved from the beginning in the rebuilding of Kreisau as it is today, though he parted company with that project many years ago. He remained in touch with my mother in particular until her death.

'R.I.P.'

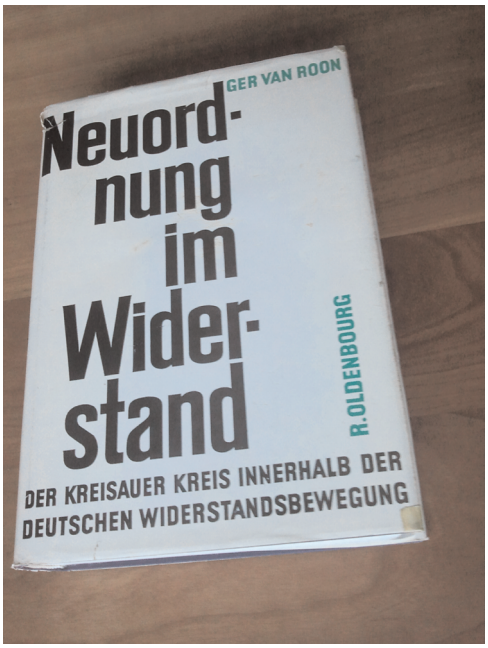

Uit het bestuur

Feico Houweling

Voorjaarsbijeenkomst en ALV op 9 mei

De vereniging *Respondeo* houdt op zaterdag 9 mei de voorjaarsbijeenkomst en algemene ledenvergadering. Het thema van de voorjaarsbijeenkomst is 'Leeservaringen met Rosenstock-Huessy' (zie hieronder).

Op de ledenvergadering kunnen nieuwe bestuursleden en een voorzitter worden gekozen. Feico Houweling treedt af als voorzitter en is niet herkiesbaar. Kandidaten kunnen worden aangemeld bij het bestuur via secretaris Egbert Schroten: schroten.hardenberg@tele2.nl

De locatie van de voorjaarsbijeenkomst/ALV wordt nog bekendgemaakt.

Oproep: Hoe lees je Rosenstock?

Eugen Rosenstock-Huessy heeft een enorm oeuvre geschreven, dat bovendien heel veelzijdig is. Alles lezen is bijna ondoenlijk en bovendien is het de vraag of dat wel moet.

- Wat zijn uw ervaringen met het lezen van zijn werk?
- Heeft u boeken die u na aan het hart liggen?
- Vindt u de werken misschien moeilijk toegankelijk of juist niet?
- Wat is een goed boek om mee te beginnen?
- Helpt het om mee te doen met een leesgroep?
- En zo zijn er nog veel meer vragen!

Over vragen als deze gaan we praten op de voorjaarsbijeenkomst op zaterdag 9 mei. We zijn heel benieuwd naar uw ervaringen en bij wijze van voorbereiding zouden we zulke ervaringen graag willen delen op de website www.respondeo.nl. Daarom aan iedereen de oproep om iets te schrijven over het lezen van Rosenstock-Huessy, liefst vanuit een persoonlijke invalshoek. Uw bijdrage kunt u mailen naar feico@xs4all.nl. Alvast dank!

VERENIGING RESPONDEO

Ter studie en verspreiding van de inzichten van Eugen Rosenstock-Huessy. Deze betreffen de ontwikkeling van mens, cultuur en samenleving in hun onderlinge samenhang met het oog op de toekomst. De focus is gericht op vrede en rechtvaardigheid voor elke bewoner van onze planeet. Levensoriëntatie, praktische samenwerking en respect voor de ander staan voorop.

Contributies en donaties: Triodosbank, rekening nr. 19.84.20.757 ten name van Vereniging *Respondeo*. Vermeld s.v.p. lidmaatschap (€25,- – €35,- per jaar), donatie of gift.

Secretariaat: Egbert Schroten, Ondermaat 38, 7772 JD Hardenberg
telefoon: 0523-677150, e-mail: schroten.hardenberg@tele2.nl

Uitleen boeken: Josje Sinke, Akkerweg 90, 3972 AD Driebergen-Rijsenburg
(boekenlijst op aanvraag) telefoon: 0343-415950, e-mail: markjosje@zonnet.nl

Boeken van en over Rosenstock-Huessy (ERH): Van bijna alle boeken van ERH zijn nog exemplaren te koop via *Respondeo*. Voor nadere inlichtingen kan contact worden opgenomen met: Marlouk Alders, telefoon: 023 5363145.
e-mail: lmcalders@ziggo.nl

Website: www.Rosenstock-Huessy.nl

OVER INTERIM

Interim verschijnt 2 x per jaar: in het voorjaar en in het najaar.
Losse nummers à € 2,- kunnen worden besteld bij de redacteur. Abonnement, opgave bij de redacteur. Prijs: € 4,- per kalenderjaar

Redactie Interim: Wilmy Verhage en Jan Kroesen
Redactieadres: Olympiaplein 32 A 1, 1076 AC Amsterdam, telefoon: 020- 6736534
Wilmy: e-mail: WVerhage@xs4all.nl
Jan: e-mail:kroesen@me.com

Reacties, ingezonden stukken en dergelijke per post of e-mail naar bovenstaande adressen.

Vormgeving: Peter Bakker